ÍNDEX

1 - Introducció ……. 3
2 - Les paletes decorades ……..……... 6
3 - Hieracòmpolis, bressol de la monarquia faraònica …… 10
4 - Art per a l'eternitat ……..…… 13
5 - L'origen del poder faraònic ……..... 15
5.1 - El poder i la religió ……..… 16
6 - Anàlisi iconogràfica de la Paleta de Narmer …….. 19
6.1 - La deessa Bat/Hathor ……. 19
6.2 - El serekh i la façana del Palau …… 21
6.3 - El faraó, amb la corona blanca, copejant l'enemic ……. 27
6.4 - El falcó sobre les plantes de papir i dos homes fugint ……. 29
6.5 - El faraó, amb la corona vermella, en una processó …….. 31
6.6 - Les dues panteres de coll llarg …….. 34
6.7 - El toro i la ciutat ……... 36
7 - Conclusió …….……..… 39
8 - Bibliografia …….……..…. 44
9 – Annexos …… 46

© Joan Tort Morera

Reservats tots els drets. Està prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, compresos la impressió, la reprografia, el microfilm, el tractament informàtic i qualsevol altre sistema, així com la distribució d'exemplars mitjançant lloguer i préstec, sense l'autorització escrita de l'autor.

ÍNDEX DE FIGURES

Fig. 1a - Paleta de Narmer (anvers).
Fig. 1b - Paleta de Narmer (revers).
Fig. 2 - Maça de Narmer.
Fig. 3 - Maça del rei Escorpí.
Fig. 4 - Complex funerari d'Abidos.
Fig. 5 - Diferents mostres dels serekh de Narmer.
Fig. 6 - Etiqueta de Narmer a Abidos.
Fig. 7 - Localitzacions Predinàstiques.
Fig. 8 - Esquema del període Neolític a Egipte.
Fig. 9 - Paleta del Camp de Batalla.
Fig. 10.1 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 10.2 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 10.3 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 10.4 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 11 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 12 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 13 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 14 - Fragment de la Paleta de Narmer.
Fig. 15 - Tomba 100 de Hieracòmpolis.
Fig. 16 - Mànec del ganivet de Gebel el-Arak.
Fig. 17 - Paleta líbica o de les ciutats.
Fig. 18 - Paleta de Hieracòmpolis.
Fig. 19 - Paleta dels Toros.
Fig. 20 - Paleta de la Caça.
Fig. 21 - Paleta de Manchester.
Fig. 22 - Precedents de la corona vermella….

1 - INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és l'estudi d'un dels documents arqueològics més importants del període que marca el pas de la protohistòria a la història dinàstica de l'Antic Egipte. La Paleta de Narmer (Figs. 1a - 1b), que es pot veure actualment en el Museu del Caire, data de finals del IV mil·lenni a.C. i ha arribat intacta a nosaltres. No és solament important per la seva excel·lent conservació i el seu valor iconogràfic, sinó també per la riquesa d'informació que aporta en relació als més diversos aspectes de l'esfera socio-cultural de l'Egipte de la transició al Dinàstic.

La Paleta de Narmer, de 63,75 cm. d'alçada, va ser descoberta per F.W. Green, a l'any 1894, a uns metres del *Dipòsit Principal* de Hieracòmpolis, lloc on van ser acumulats una gran quantitat de documents protohistòrics.

Estudiant amb deteniment cadascun dels motius iconogràfics de la paleta, podem extreure importants conclusions sobre la formació de l'Estat d'Egipte i la doctrina de la reialesa faraònica i podem rastrejar la constitució d'un seguit de motius iconogràfico-culturals que esdevindran característics i definitoris de la civilització egípcia durant gairebé quatre mil·lennis.

Conduirem l'estudi des de totes les perspectives possibles: política, ritual, mítico-religiosa, iconogràfica, històrica, etnològica, geogràfica i lingüística, per tal de traçar un panorama complet de la societat i la cultura egípcies de començaments del Dinàstic.

A Narmer, (ca. 3185 a 3125 a.C.), se li atribueix un caràcter de conqueridor victoriós i segons la tradició, recollida per Manetó, va morir emportat per un hipopòtam (Vercoutter, 1992).

Els reis de la primera i segona Dinasties eren originaris de Tinis, la capital de la regió d'Abidos (Fig. 7). La presencia a Abidos de les tombes reials d'aquestes dues Dinasties i de la Dinastia zero (Fig. 4) confirmen que aquesta capital és la principal necròpolis de la regió tinita i que els reis, probablement, procedien d'aquí.

Un dels principals debats egiptològics és si Narmer va ser el darrer rei de la Dinastia zero o el primer de la primera Dinastia, en conseqüència, si es pot considerar el primer faraó dinàstic. Actualment aquest debat es presenta ja totalment anacrònic tenint en compte que les dinasties no es van classificar fins dos mil cinc-cents anys després de Narmer, per Manetó, i que el sentit de la història dels antics egipcis no era el mateix que tenim nosaltres actualment. De fet, la pregunta ha de ser relativa a quina consideració tenia Narmer als ulls dels seus successors en la primera Dinastia. Den i Qaa, veien Narmer com un fundador, al menys en el context del seu enterrament reial a Abidos. Pot ser també significant els milers d'objectes dipositats sota la piràmide graonada de Saqqara datats en el regnat de Narmer (Wilkinson, 2001, 68).

Si tenim en compte les fonts historiogràfiques que ens parlen de la primera Dinastia, com poden ser, per una part, Manetó i, per l'altre, les Llistes Reials elaborades segons documentació contemporània, veiem que el primer rei de la tradició és Menes. Si, en canvi, tenim en compte els segells d'Abidos, Narmer és el primer rei.

L'estudi desenvolupat per Cervelló (Cervelló, 2003), mostra que hi ha una relació directa entre els vuit noms dels reis de la tradició i els vuit noms dels reis dels segells d'Abidos i de la restant documentació contemporània a la primera Dinastia. El problema és que els primers són noms per un títol i els segons són noms per un altre títol del rei. Per això no coincideixen. Ara bé, pot establir-se una correspondència biunívoca entre uns i altres. Si és així Menes és Narmer.

Segons Vernus, citat per Cervelló, Menes podria ser l'arquetipus de rei fundador, però que segons el pensament egipci, la realitat genera arquetipus i també l'arquetipus genera realitats. No hi ha cap raó per pensar que Menes no sigui tangible.

L'objecte que dóna més dades sobre el regnat de Narmer és aquesta paleta de cerimonial. Les escenes gravades en la paleta són probablement les més conegudes i estudiades dels inicis de l'Antic Egipte. Mentre que el simbolisme de les escenes sembla clar, el triomf i dominació de Narmer sobre l'Alt i Baix Egipte, l'ocasió per la qual va ser gravada no s'ha sabut mai. Podria haver-hi varies interpretacions com que la paleta commemora el ritual de decretar una victòria militar, la unificació de les dues terres, o bé una manifestació de l'omnipotència del rei de manera simbòlica i sense al·ludir cap fet històric en concret (Wilkinson, 2001, 68). De totes maneres, una etiqueta de Narmer, parcialment conservada, (Fig. 6) trobada en unes recents excavacions alemanyes, pot donar suport a les interpretacions bel·licistes de la paleta. Aparentment, l'etiqueta mostra la mateixa situació que la paleta de Narmer: el barb que transcriu el nom del rei, *Nar*, colpejant un captiu barbut identificat com un habitant del Baix Egipte per la planta de papir sobre el seu cap.

Un altre important monument sobre el regnat de Narmer és el cap de maça decorat, trobat també en el *Dipòsit Principal* de Hieracòmpolis (Fig. 2). Com la paleta, el cap de maça ha tingut varies interpretacions. En un primer moment es va creure que commemorava el casament de Narmer amb una princesa del nord (Wilkinson, 2001, 69). És de destacar la semblança de la iconografia d'aquest objecte amb la del cap de maça del rei Escorpí (Fig. 3), possiblement l'antecessor de Narmer i darrer rei predinàstic.

Comparat amb els seus antecessors, Narmer està molt més testificat en contextos arqueològics. El seu nom ha estat trobat en innombrables llocs i gravats sobre tota mena d'objectes (Fig. 5). La presència a Palestina d'objectes amb el serekh de Narmer i del seu nom en un gravat rupestre en el Wadi Gash (entre Coptus i la Mar Roja) justifiquen la seva reputació de conqueridor victoriós (Wilkinson, 2001, 69). Sembla, segons Diodor, que va ser aquest faraó

qui va introduir la utilització de taules, llits i rics tapissos, corroborats amb les riques troballes de mobiliari funerari (Vercoutter, 1992, 209).

2 – LES PALETES DECORADES.

Va ser en l'època badariana (Fig. 8) quan es va començar la utilització de paletes amb la finalitat de triturar substàncies, com la malaquita, que s'utilitzaven com a cosmètics. Inicialment eren còdols de pedra, normalment de forma rectangular, modelat amb una lleugera entalladura en cada un dels costats curts. Algunes paletes estan encara tenyides de color verd, corresponent al cosmètic que s'hi preparava, donant-nos la confirmació del seu ús (Spencer, 1993, 51).

Més tard, en el període de Nagada I, les paletes tenien una forma romboïdal i allargada. El seu format és particularment interessant, ja que en els darrers temps va esdevenir un símbol associat amb el déu *Min*, i es va fer servir com a signe jeroglífic per a indicar el nom del déu. És difícil saber si les paletes d'aquest format tenien un especial significat en aquest període, però algunes van ser fetes en una mida gens convenient per al seu original propòsit de triturar substàncies per a cosmètics. Les diferents formes d'animals adoptades per les paletes, particularment en forma de peixos, tortugues, hipopòtams i antílops, suggereixen una possible funció màgico-religiosa (Spencer, 1993, 31).

Ja en el període de Nagada II, les paletes en forma de tortuga i hipopòtam van ser substituïdes per un format menys variat, predominant les formes de peix i d'ocell. Algunes paletes són d'una mida tan petita que solament podem considerar-les com models o bé es feien servir d'amulets. Una de les característiques d'aquest període són les paletes en forma d'escut amb dos caps d'ocell en la part superior, mirant als costats (Fig. 21). Cap el final del període Predinàstic, la mida de les paletes es va anar fent cada vegada més petita i de format rectangular o oval, amb decoracions a les vores o amb ratlles creuades. Al temps que aquestes paletes van anar desapareixent, van anar sorgint una sèrie de grans paletes de cerimonial, decorades amb escenes en relleu commemorant esdeveniments polítics (Spencer 1993, 41).

Les paletes votives decorades, com la de Narmer, estan fetes d'esquist, material que als egipcis els hi va agradar molt treballar. Aquestes es diferencien de les paletes comuns per les seves dimensions, per la seva decoració i per la presència de certes característiques en una de les dues cares, que anomenem l'anvers. La dimensió no constitueix l'element característic de diferenciació, ja que certes paletes decorades, com les trobades a Hieracòmpolis, no són gaire més grans que les paletes comuns. És la seva decoració l'element més característic de les paletes d'esquist, que són gairebé sempre esculpides per ambdues cares amb un lleuger relleu.

Les paletes decorades les podem dividir en dos grups (Vandier, 1952, 570-599). Les característiques del primer grup són: i) les escenes que decoren la paleta ocupen gairebé la totalitat de la superfície disponible, els espais que separen els diferents motius estan reduïts al mínim; ii) els motius estan tractats tots a la mateixa escala, és a dir, que no hi ha figura principal que acapari l'atenció a causa de les seves dimensions o per la seva posició en el conjunt; iii) les

escenes no estan mai acompanyades de signes jeroglífics. El segon grup es caracteritza per un curós repartiment dels motius en registres, diferenciant-los en motius principals i secundaris, i per la utilització d'ideogrames en escriptura jeroglífica. El primer grup és sensiblement més antic que el segon.

Com a exemples del primer grup tenim la *Paleta de Manchester* (Fig. 21), que té forma triangular, està decorada en la part alta per dos caps d'ocell separats per unes formes triangulars simbolitzant les seves plomes. En la part inferior es veu un home nu, amb l'estoig fàl·lic, amb un bastó en la mà esquerra conduint tres animals, aparentment estruços. Una altra paleta d'aquest grup és la *Paleta de la Caça* (Fig. 20), també de forma triangular amb les puntes arrodonides. La seva decoració està dedicada a la caça en el desert. Descriu dos conjunts de caçadors, un d'ells en mal estat de conservació i l'altre està format per onze caçadors amb els cabells bastant llargs i arrissats que els hi envolten el cap i els hi cau per les orelles, ornamentats per una o dues plomes. Uns porten arcs i fletxes per a caçar carnívors, els altres porten llaços per a caçar herbívors. Porten cenyida una roba curta aguantada per un cinturó d'on hi penja una cua d'animal, possiblement d'un llop. Un d'aquests caçadors està en posició de tir tensant un arc com a acte de cacera. Independentment de l'organització interna de la paleta, aquesta vol commemorar una activitat fonamental de les societats prehistòriques: la cacera. Una activitat de subsistència, però també una activitat social i ritual. El conjunt ens anuncia dues modalitats d'activitats cinegètiques: per un costat la caça de l'animal herbívor, alimentari però sense perill, i la caça del lleó, ritual i perillós, però socialment molt valorat (Tefnin, 1979, 228-229). És significatiu, i ho hem de tenir en compte, els gests que executen tots els caçadors; és idèntic, substituint l'objecte devanter per l'enemic, al gest del sobirà copejant l'enemic, tant arquetípic en les representacions del poder i l'autoritat del posterior faraó.

La *Paleta d'Hieracòmpolis* (Fig. 18) també la podem classificar en aquest grup. Té forma d'escut i a ambdós costats llargs hi ha esculpit un cos de gos, donant-se les mans en la part superior de la paleta. A l'anvers s'hi veuen diversos animals –gaseles, gossos-, ressaltant dos d'ells amb el coll molt llarg. En el revers apareixen animals de diferents espècies amb desordre aparent.

Com a representants de les paletes decorades, que formen part del segon grup, tenim, en primer lloc, la *Paleta del Tribut Libi* (Fig. 17), desgraciadament incompleta, on en una cara hi podem veure animals dedicats a enderrocar unes muralles de ciutats, representades com a rectangles amb parets dentades. A l'interior de les muralles hi podem veure uns quadrats que deuen evocar les construccions de la ciutat. L'altra cara està decorada amb tres registres d'animals i un registre d'arbres. La *Paleta dels Toros* (Fig. 19) està delimitada en la seva part superior pel cos d'un toro, les banyes del qual dibuixen un cercle gairebé complet. Aquest animal apareix en les dues cares de la paleta, descrivint la mateixa actitud: està trepitjant un home, amb cabells i barba arrissats, i intenta envestir-lo. Sota el toro hi podem veure, en una

cara, cinc estendards representant cinc divinitats en la part superior i cinc mans en la inferior que agafen una corda, possiblement lligada a presoners. A l'altra cara hi tenim dues muralles dentades amb dos animals situats davant de cada una d'elles, possiblement donant nom a les ciutats. La paleta evoca la victòria d'un rei, possiblement Narmer, sobre poblacions del Delta. Per últim podem classificar en aquest grup la *Paleta de Narmer* (Fig 1a i 1b), motiu d'aquest treball, el significat de la qual desenvoluparé més endavant.

Aquestes singulars peces d'esquist, decorades amb representacions guerreres o cruentes estaven destinades al compliment de ritus amb finalitats de guerra o de caça. L'explicació més senzilla, i conseqüentment la més possiblement veritable, és que les paletes es dipositaven en homenatge a les divinitats locals, atribuint-li l'èxit de l'empresa.

L'ús de les paletes és molt diferent del corresponent als caps de maça decorats trobats d'aquesta època. Hem de tenir en compte que aquest objecte, d'influència asiàtica, ha estat utilitzat en un període de temps molt curt. Els dos únics caps de maça decorats que han estat trobats a Egipte, pertanyen als sobirans Escorpí (Fig. 3) i Narmer (Fig. 2), és a dir dos sobirans consecutius i molt a prop en el temps. El seu ús es va acabar ràpidament, sens dubte, perquè la civilització egípcia no va tardar en treure's completament de sobre tota influència estrangera per a esdevenir autòctona (Vandier, 1952, 600).

El cap de maça del rei Escorpí (Fig. 3), trobat a Hieracòmpolis en bastant mal estat, representa el rei Escorpí que ha aconseguit una victòria sobre el nord, però una victòria que no és decisiva i que deixa subsistir els dos reialmes; el rei solament porta la corona blanca de l'Alt Egipte. Després d'aquesta victòria el rei s'ocupa immediatament de la reorganització econòmica del seu reialme. El camí que porta a la unificació està obert, perquè Narmer l'acabi. Per un altre costat, les escenes que decoren el cap de maça de Narmer (Fig. 2) fan al·lusió al triomf del sobirà sobre el nord. Narmer, en efecte, celebra la festa del *heb sed*, festa que descriuré més endavant.

Com hem pogut veure, les semblances que hi trobem entre la *Paleta de la Caça* (Fig. 20), que és molt probablement originària del Delta, i la *Paleta d'Hieracòmpolis* (Fig. 18), que ha estat trobada al sud de l'Alt Egipte, són la millor prova per pensar que si Egipte no estava unit políticament en aquest període, si que ho estava culturalment. Possiblement les proves augmentarien si el terreny del Delta fos més apte per a les prospeccions arqueològiques.

Aportacions asiàtiques havien transformat la civilització guerzeana i l'evolució havia començat pel Delta i ràpidament desenvolupada cap el sud. Va ser probablement en el nord on va néixer l'escriptura jeroglífica. Però la superioritat cultural no comporta necessàriament la superioritat militar. En la lluita que oposaria Hieracòmpolis –Alt Egipte- a Buto –Baix Egipte-, va ser la primera qui guanya sobre la segona. Les diferents etapes de la guerra ens són descrites, d'una manera bastant resumida i simbòlica, però clara, en les paletes del segon grup i en els caps de maça decorats.

La paleta del *Camp de Batalla* (Fig. 9), considerada com una de les més antigues de les paletes històriques, ens descriu la victòria dels libis sobre la gent del nord, els presoners porten la barba punxeguda dels habitants del Delta. Aquesta victòria líbia ens mostra que els vencedors habitaven en les proximitats del Delta. Aquesta guerra, que oposaven el libis del nord i la gent del Delta, no podia tenir cap conseqüència directa sobre la divisió geogràfica d'Egipte en aquesta època. Com a molt, podia afeblir les poblacions septentrionals afavorint la victòria final del sud. Això va passar una mica més tard, en què el rei Escorpí va endegar la conquesta del nord, sense poder realitzar el seu somni. Ell arribà fins la regió de Memfis, segons testifica un gerro trobat a Tura. Va ser el seu successor directe, Narmer, qui ho aconsegueix.

3 - HIERACÒMPOLIS, BRESSOL DE LA MONARQUIA FARAÒNICA.

Situada en la confluència d'un wadi ja desaparegut, obrint la ruta als oasis d'el-Dakhla i el-Kharga, la ciutat de Hieracòmpolis (Fig. 7), al voltant de 15.000 habitants en el seu millor temps, desenvolupa una riquesa excepcional, de la mateixa manera que ho feia la ciutat rival, Nagada, situada una mica més al nord, prop de la confluència del wadi Hammamat i el Nil.

Les missions americanes de M.Hoffman, que al voltant de l'any 1980 exploraren el lloc, i les campanyes arqueològiques alemanyes de W.Kaiser i G.Dreyer, que tornaren a examinar les necròpolis d'Abidos, han permès de precisar les dades obtingudes en aquestes localitats sobre els orígens de la monarquia faraònica. Els resultats més importants són els que permeten la reconstrucció dels llocs, i amb la descoberta de tombes permeten endarrerir-nos un segle o dos de la unificació d'Egipte.

Segons les investigacions, els reialmes dominants al voltant del 3.500 a.C. eren els de Hieracòmpolis i Nagada. Després de la victòria d'*Horus* sobre el seu rival *Set*, els sobirans de Hieracòmpolis realitzaren la unitat d'Egipte, colonitzaren Palestina i foren enterrats a Abidos. Segons les descobertes de Kaiser i Dreyer, una dotzena de sobirans hieracompolitans, els *Seguidors d'Horus*, van regnar sobre la totalitat d'Egipte abans de l'adveniment de Narmer (Menu, 1996, 32).

Els objectes trobats a Hieracòmpolis pertanyen a una cultura que es va propagar per tot Egipte, del sud al nord, en l'època del Guerzeà recent o Nagada III, i fins i tot del Nagada II. La riquesa de les tombes i del material funerari és significativa i les construccions, l'arquitectura i el disseny testimonien l'existència de palaus i santuaris. S'hi nota també una diferenciació social, amb una elit que es constitueix al voltant del sobirà amb objectes de prestigi i ostentació. Els gerros de pedra dura i de metall precedeixen la ceràmica que imita les textures minerals. L'or, les fustes precioses i sobretot l'ivori són molt utilitzats per fabricar ganivets, pintes, plaquetes i petits objectes. Les paletes d'esquist, destinades a triturar els pigments, es multipliquen i diversifiquen. També apareixen les decoracions, més narratives que les dels gerros guerzeans, en els mànecs dels ganivets, com el de *Gebel el-Arak* (Fig. 16) i sobre les paletes on són descrites escenes de cacera i de batalles. També les imatges femenines representant divinitats, dones i mares primitives relacionades amb la fecunditat i la fertilitat, donen pas a figures masculines, com toros i lleons, evocant la virilitat, la força, l'autoritat, el domini de les riqueses i el prestigi, que formaran el patrimoni del rei. D'aquesta època ja hi ha testimonis dels atributs distintius de la reialesa: la corona vermella i la corona blanca, totes dues d'origen meridional, el ceptre i el flagellum (Menu, 1996, 32-33).

La *Tomba 100* de Hieracòmpolis i les tombes del *Cementiri U* d'Abidos testimonien estructures socials més elaborades. En la *Tomba 100* ens trobem amb una representació mítica

d'origen sumeri: la del *dominador d'animals* (Fig.15), figura que també trobem en el mànec del ganivet de *Gebel el-Arak* (Fig. 16). Aquesta imatge ha arribat, sens dubte, via Palestina pels reis de la civilització mesopotàmica, durant molt temps relacionats en activitats comercials amb les regions del nord d'Egipte. Vestits, pentinats, perruques, reproduïts amb cura sobre les grans paletes, mostraran la importància dels signes distintius de pertinença a una ètnia o a un determinat estrat social. La política unificadora dels reis de Hieracòmpolis podríem molt bé situar-la als voltants de l'any 3.300 a.C (Menu, 1996, 33).

J.E. Quibell i F.W. Green foren els primers exploradors de Hieracòmpolis, Nekhen a l'Antic Egipte. El primer lloc va ser el temple, constantment venerat pels faraons en el curs de la seva història com a antic santuari del seu déu dinàstic, *Horus* de Nekhen. Sovint, quan els egipcis volien construir o arrengar un temple, feien un forat a terra a prop de les fundacions i hi col·locaven dintre ofrenes per a commemorar l'ocasió. És per aquest motiu que es creu que la història i la prehistòria de l'Antic Egipte es pot anar seguint a través d'aquests objectes (Hoffman, 1990, 127).

En la temporada 1897-98, Quibell comença a excavar dintre del recinte del temple. Les parets, que encara eren visibles, estaven molt erosionades. A l'interior del perímetre del temple Quibell va fer dues troballes extraordinàries col·locades entre dues parets d'un temple del Regne Antic o Mitjà, en el famós *Dipòsit Principal*: el propi falcó d'or de Nekhen i la més antiga i gran estàtua faraònica de coure mai realitzada representant el faraó Fiops I, de la VI Dinastia, acompanyat pel seu fill Merenre. Dins d'aquest tresor estaven reunides un cert nombre de relíquies predinàstiques: diversos objectes d'ivori, com caps i estatuetes representant diferents ètnies; figures d'animals; etiquetes commemoratives; plaques decorades amb escenes de caça o de domesticació, així com escenes de guerra, capturant i copejant els enemics; gerros de pedra dura amb motius simbòlics relacionats amb el domini territorial o amb un procés de conquesta: escorpins, falcons dintre la barca, arcs, signes dels tres turons; estris de sílex i fulles de ganivet; petites estatuetes, humanes i d'animals, de pedra o ceràmica vitrificada. Però, el millor de tot va ser la descoberta de grans caps de maça i paletes decorades amb els actes de fundació de la monarquia i el pas de la Dinastia zero a la Dinastia I o històrica. Aquests documents fundadors eren: el cap de maça del rei Escorpí (Fig. 3), les dues maces de Narmer (Fig. 2) i la Paleta de Narmer (Figs. 1a i 1b).

Aquest conjunt d'objectes, curosament conservats pels primers faraons, va ser definitivament confiat al recinte sagrat del temple d'Hieracòmpolis, bressol de la monarquia, pel rei Fiops I, figura brillant de la monarquia memfita, restituint a Hieracòmpolis els documents fundadors de la reialesa, amagant-se ell mateix amb els objectes testimonials de la seva gestació.

Sobre la localització exacta de la *Paleta de Narmer* hi ha diferents versions depenent de si venen de Green o de Quibell. Segons les notes de camp de Green, la *Paleta de Narmer* no estava en el *Dipòsit Principal* sinó que estava un o dos metres més enllà, en un nivell

arqueològic relacionat a l'època aparentment Protodinàstica i que ens porta a pensar que podria datar-se en una o dues generacions abans de la unificació de les dues terres (ca. 3.100 a.C.). En canvi, en un informe de Quibell diu que la *Paleta de Narmer* estava en el propi *Dipòsit Principal.* Si tinguéssim la seguretat de què la paleta es va trobar en el nivell Protodinàstic que diu Green, es podria afirmar que va ser el propi Narmer qui va dipositar aquest monument en el temple de la seva capital per a commemorar les seves conquestes en el nord. Si, al contrari, la paleta es trobà en el *Dipòsit Principal*, no podrem saber mai on va col·locar Narmer la seva paleta ja que, de 500 a 1.000 anys després de la mort de Narmer, es va traslladar del seu lloc original per a ser enterrada durant el Regne Antic o al llarg del Regne Mitjà (Hoffman, 1990, 129).

També voldria parlar, encara que sigui per sobre, de les dues ciutats importants contemporànies de Hieracòmpolis: Nagada i Abidos. Nagada, com he dit abans, situada al nord d'Hieracòmpolis, va tenir una ubicació estratègica important a l'estar a prop del wadi Hammamat, ja que això li permetia un accés directe a les mines del desert oriental i a les xarxes d'intercanvis comercials. Va tenir una certa activitat administrativa, com testimonien fragments de segells trobats. Les troballes funeràries evidencien una societat estratificada amb tombes de diferents mides i aixovars més elaborats, constatant l'existència d'elits socials.

Abidos, situat més al nord, va ser, segons les troballes efectuades, un centre molt important en l'època predinàstica. Ja en el període de Nagada II apareixen sepulcres de dimensions considerables, que acabarien en el Nagada III amb els sepulcres més grans i complexes de l'època en tota la vall del Nil. Es tracta de tombes d'una o vàries cambres, amb restes de sarcòfags de fusta i una gran quantitat de gerros importats de Palestina. Entre totes les tombes sobresurt notablement la tomba U-j. Aquesta tomba és la més gran del seu temps i es destaca la presència d'un bastó de fusta de les mateixes característiques que el ceptre dels faraons. A més, apareix en la tomba un important conjunt d'inscripcions realitzades sobre gerros i tauletes d'ivori, possiblement al·ludint la procedència dels productes continguts en els gerros, i que constitueixen els primers testimonis d'un sistema d'escriptura. Les inscripcions en els gerros ens podrien facilitar el nom dels reis enterrats allà, identificant el rei Escorpí com el sobirà enterrat en la tomba U-j (Campagno, 2002).

4 – ART PER A L'ETERNITAT.

Entre l'artista, autor de les obres que se citen en aquest treball, i el grup d'artesans al qual ell pertany, s'estableix una relació que pot ser erràtica. La qüestió és saber si existeix un art egipci i, si la resposta és positiva, què aporta l'art al poder. F.Junge remarca que no existeix un art egipci en l'accepció que nosaltres li donem avui en dia a aquesta paraula. És a dir, una categoria d'objectes desenvolupant els seus propis motius, les seves formes i els seus estils, diferents de les peces creades pels artesans.

Per als egipcis, aquesta categoria d'objectes no existeix. No tenen una paraula per designar l'artista, sinó que per a ells tot s'inclou dintre la categoria dels escribes o dels artesans. L'objecte sortit de les mans de l'home no esdevé una obra d'art, és un producte que està en funció del context social que la defineix com a tal. Definir l'art com un conjunt d'objectes separats dels altres, testimonis d'un sentit innat de la bellesa, és col·locar-lo sota la perspectiva occidental i recent de *l'art per l'art*. Aquesta perspectiva constitueix un fenomen sociològic que va agrupar un nombre limitat de persones en un estatus social que varia segons les èpoques i segons les idees de cada època, i que van fer d'aquestes persones artistes al servei dels grans personatges del Renaixement (Wilkinson, 2003, 134-161).

Aquesta darrera època dels segles XV i XVI de la nostra era, va ser la del trencament entre un art quasi anònim i dedicat pràcticament en la seva totalitat a la religió –romànic i gòtic- abocant-nos al tipus d'art, tal com l'entenem nosaltres: *l'art per l'art*. Les grans obres d'art servien per engrandir la figura dels grans personatges de l'època, sobretot a l'Itàlia del Quattrocento i del Cinquecento, quan les famílies de comerciants formaven l'elit dirigent de l'època a Florència, Siena, Milà i Venècia. És en aquests moments quan les obres d'art comencen a tenir noms propis i l'artista esdevé una persona lligada a les grans famílies. L'artista és ja un objecte de luxe que tothom vol tenir a prop perquè els hi serveixi de missatger del seu poder econòmic i social. En aquesta època, doncs, l'art va esdevenir un fet d'exaltació individual.

L'art, a l'Antic Egipte, és un fenomen social més que individual i nosaltres agrupem sota aquest vocable objectes que han estat percebuts i concebuts en una època i en un lloc amb tota una altra accepció. En cap de les obres que ens han arribat a nosaltres hi veiem el nom de l'autor; tant en pintures parietals com en l'estatuària i la ceràmica, si hi figura algun nom, aquest és el de la persona a qui va destinada l'obra. Però, l'objectiu de què hi figurés el nom no era tant per a enaltir el personatge com per a donar sentit a l'obra i perpetuar-lo en el més enllà. La mentalitat del Renaixement no entendria la creació d'una obra d'art per a ser tancada en una tomba, que no s'hauria d'obrir mai més i que solament la veia l'ànima o *ba* del difunt, o dintre d'un temple, on solament hi accedien els sacerdots i, alguna vegada, el rei. Doncs, les obres

d'art de l'Antic Egipte són aquestes obres que, estudiant-les i interpretant-les, ens donen la informació necessària per a entendre aquella civilització.

A l'Antic Egipte hi podria haver dos nivells d'artesans: l'artesà, pròpiament dit, que produïa béns de consum, i l'especialista que era el productor ideològic. La frontera entre els dos s'ha anat dibuixant a mesura que s'envoltava una elit política que legitimava i justificava el seu poder per la possessió d'aquests objectes simbòlics.

L'art a l'Antic Egipte, especialment aquell que encarregaven el rei i els cortesans per a les seves cases i les seves tombes, tenia més aviat un fonament màgic o religiós. Per exemple, per a poder vèncer un animal salvatge, encarregaven a especialistes que els pintessin, creient que podien tenir un total domini de l'animal a través de la pintura; és el què anomenen *màgia simpàtica.* Aquest és també el fonament ideològic i simbòlic de les pintures rupestres o parietals de finals de l'època Paleolítica. En un altre nivell, mostrar una situació a través de la pintura assegurava la seva supervivència per tota l'eternitat. Així doncs, escenes familiars descrites en les parets dels temples egipcis mostrant el rei quan feia oferiments als déus, estaven dibuixades no per a recordar quan el rei havia passat pel temple, sinó per assegurar que aquest ritual continuava i podia seguir per sempre (Midant-Reynes, 2003, 342-345).

El mateix sentit tenen les escenes que estan representades en les tombes privades. Algunes d'elles mostren moments de la vida familiar i diària del difunt. A més d'haver-nos donat informació referent al tipus de vida que hi havia en l'Antic Egipte, aquestes escenes, òbviament idealitzades, estaven representades per a ser perpetuades a l'altra vida del difunt. En la major part d'elles hi ha escenes que representen la fabricació de pa i cervesa o vi, que no estan allí per un altre motiu que no sigui assegurar el menjar i el beure del difunt en la vida després de la mort. Les que representen figures i models es relacionen amb la idea de proporcionar companyia a l'anima a l'altre món, una creença que es pot trobar en moltes cultures primitives.

Els egipcis creien que la conservació del cos no era prou, que si també es preservava la semblança d'un rei amb tota seguretat continuaria existint sempre. Per això ordenaren als escultors que cisellessin el cap del faraó en un bloc de granit dur i imperible i el posessin dins la tomba on no el veiés ningú, perquè la màgia funcionés i ajudés la seva ànima a reviure en la imatge i a través d'ella. De fet, una manera egípcia de definir l'escultor era *aquell que manté viu*.

Aquests petits exemples ens serveixen per arribar a una conclusió general: l'art egipci era essencialment religiós i màgic.

5 - ORIGEN DEL PODER FARAÒNIC

L'origen del poder faraònic ha estat un dels temes més tractats per l'egiptologia. No ens ha deixat mai de meravellar-nos a causa de la seva antiguitat, ja que apareix en la segona meitat del quart mil·lenni a.C., i perquè aquest poder va permetre l'existència d'una civilització que va durar més de tres mil·lennis. Així doncs, és important interrogar-nos sobre la naturalesa i les raons de la seva existència.

Podem dir que hi ha diversos ordres que podem contemplar per a trobar les causes de l'origen del poder faraònic (Menu, 1996, 20-21):

- Un ordre psicològic on els mites i els símbols, divinitats universals, locals o tribals han contribuït a l'establiment de la monarquia.
- Un ordre geogràfic que contempla l'existència del riu Nil, que configura el país i imposa els procediments a seguir a causa de les seves crescudes i inundacions, el repartiment i la cultura de les terres.
- Un ordre econòmic i social de domini del comerç en les grans rutes de les matèries primeres. Per altra part, la conquesta de terres de pastura i de conreu amb dos objectius principals: l'extensió de la ramaderia i l'agricultura, amb la domesticació d'animals i vegetals, i el creixement d'una classe artesanal d'alt nivell, que respon les exigències d'una elit cada vegada més gran i sensible al prestigi.

  L'adopció progressiva d'una economia de producció sostinguda per la riquesa excepcional de la fauna i la flora nilòtiques, va fer passar d'una societat tribal i igualitària a una societat organitzada i jeràrquica.
- Un ordre polític possiblement influenciat per civilitzacions foranes, com la sirio-palestina i la mesopotàmica, que han deixat els seus vestigis, atestats notablement en les tombes d'Abidos. L'adopció per part dels reis hieracompolitants de mites i símbols importats de Súmmer, com podem veure en la imatge del dominador d'animals a la Tomba 100 (Fig. 15), el mànec del ganivet de Gebel el-Arak (Fig. 16) i en les panteres de coll de serp en la mateixa Paleta de Narmer (Fig. 1a). I, sens dubte, la unificació cultural i artística del territori.

Tots els ingredients estaven presents, al voltant de l'any 3.300 a.C., per fer néixer la idea de la reialesa divina del faraó exercida sobre un territori unificat, la vall del Nil des dels primers ràpids fins la seva desembocadura en el mar Mediterrani. Són d'origen diví en aquesta època no solament la reialesa sinó també la propietat de les terres i l'escriptura.

Horus el falcó, vencedor de *Set* el xacal, i el més antic déu de la reialesa que serà ressuscitat per *Re*, el demiürg solar, i per *Osiris*, el titular del reialme dels morts. *Tot*, sota la seva forma d'ibis, és a la vegada l'agrimensor i l'escriba, el repartidor de les terres i l'inventor dels jeroglífics, així com el que aplica el dret, model del jutge i del rei. La referència última de la reialesa és *Maat*, noció complexa que es refereix a la vegada la victòria, l'ordre, la fecunditat, l'equitat, la prosperitat, l'equilibri social i còsmic; és una noció essencialment positiva.

En resum, a partir d'estructures de pobles fundats amb la idea d'explotació i difusió dels recursos naturals, es produeix poc a poc el sorgiment de la noció d'Estat, fixat en tres elements: un territori unit, un rei-déu que succeeix, en l'imaginari col·lectiu, els déus-reis i una estructura social diversificada i jerarquitzada (Menu, 1996, 23).

La concepció d'una empresa universal és el resultat d'una lluita sociocultural sostinguda per una ideologia on els pols són:

- L'expansió territorial, conseqüència de l'adopció i desenvolupament de l'agricultura, la ramaderia i el comerç sota la protecció d'antigues divinitats com *Min*, *Bat* o *Hathor*, expansió justificada i facilitada per la coherència geogràfica associada al curs del Nil i realitzada per l'adhesió, amb grat o a la força, dels déus locals.
- La supremacia d'un dels déus, *Horus*, convertit en déu dinàstic, símbol del poder i emblema de la reialesa.

El poder del rei sobre les terres és el resultat natural i inevitable de la seva doble acció: solament pot ser justificat per la idea divina i com a president dels cicles naturals. Sotmetent la naturalesa, el rei substitueix els déus (Menu, 1996, 23-24).

Els comportaments del rei són traduïts per actituds i símbols accessoris o vestuaris que expressen una dialèctica dinàmico-estàtica, fent la part alternativa de la violència necessària per a mantenir l'ordre pacífic del territori, dels seus habitants i els seus productes.

L'escriptura jeroglífica, les paraules sagrades, apareguda en el Predinàstic, seguirà sent el mitjà de conservació de les tradicions i el vehicle permanent del pensament jurídic. Un dels instruments d'origen diví que dirigirà el naixement de la monarquia faraònica i que garantirà la seva perpetuïtat (Menu, 1996, 24).

5.1 – EL PODER I LA RELIGIÓ.

L'aparició dels proto-Estats en l'Alt Egipte coincideix amb un enduriment de les condicions climàtiques en la vall del Nil. Després d'una fase d'humitat relativa que va haver-hi en el Badarià i l'Amratià, li segueix una fase àrida cap el 3500/3400 a.C. Les explotacions en planures i wadis són abandonades i la vida depèn exclusivament del riu i de les seves crescudes. Les noves condicions climàtiques afavoreixen l'aparició d'individus, als quals els grups humans

els hi atribueixen poders màgics per manar que hi hagi pluges i el riu creixi. Aquestes persones, *provocadores de pluja*, tenien un poder quasi monàrquic sobre les tribus. Encara, avui en dia, en certes tribus de l'Alt Nil, existeixen aquestes persones el poder de les quals passen de pares a fills o de mares a fills o filles (Vercoutter, 1992, 239-240). Aquest podria ser, allà pel quart mil·lenni a.C., l'origen de la institució faraònica a Egipte. Quan aquest poder màgic es debilita per l'edat, aquestes tribus nilòtiques celebren la festa de renovació dels poders del rei, semblant al *festival de Sed* egipci.

Al mateix temps les famílies d'aquests *provocadors de pluja* haurien acaparat una part dels recursos del grup i, en acumular-los, haurien reforçat la seva autoritat. D'aquesta manera els que posseïen el poder podien, per ampliar-lo, atacar comunitats veïnes per a conquerir els altres territoris. En efecte, la majoria dels noms dels reis de la Dinastia I, podien tenir un sentit bèl·lic i evocar un caràcter agressiu: *el que combat*, *el conqueridor*, *el rei cobra*, *el que massacra*, *el del braç aixecat*, etc. Els animals, símbol de la reialesa, són animals de caràcter agressiu: escorpí, lleó, toro, cobra, voltor i, sobre tot, el falcó. En fi, des de la primera meitat del IV mil·lenni a.C., els atributs de l'autoritat són les armes: masses, ganivets, punyals i la vara del pastor que pot servir per a copejar (Vercoutter, 1992, 240).

És en l'època de Narmer que els conceptes i els fonaments de l'estat faraònic estaven ja presents. El rei suplanta i domina les divinitats territorials però no les elimina; canalitza i domestica els principis de producció, rivalitzant amb les entitats divines de la fecunditat i de la fertilitat d'on s'obtenien els beneficis: la divinitat del faraó s'imposa des de l'inici. La propietat privada apareix aviat, com a resultat de les donacions reials, però no és més que una transferència de drets; el rei és el propietari del país, on les fronteres estan delimitades per ell per als déus, dels seus habitants i de tot el que viu en ell. El rei dirigeix amb l'ajuda de funcionaris que practiquen l'escriptura i la comptabilitat que han après del déu *Tot*, ja present sota la forma d'un ibis.

El faraó regna pel poder i governa pel ritu. Poder i govern; autoritat, ritu i territori; administració i organització. Tots els mecanismes de l'Estat i les regles del seu funcionament ja hi són a l'inici de la primera Dinastia. En llenguatge modern podríem dir: un territori unificat i normalitzat, una autoritat central, una administració delegada on certs serveis són més o menys autònoms, seguint l'aplicació de mètodes de descentralització vertical i jeràrquica o horitzontal i de partició territorial; un exèrcit defensiu i ofensiu; una justícia. A més, hem de tenir en compte l'element més important, en consideració a la naturalesa divina del poder faraònic: el domini dels ritus que determinen el triomf, la prosperitat i la supervivència.

El rei té l'obligació de mantenir l'ordre just, la veritat, l'estructura de la creació, és a dir, la *maat*, personificada en la deessa *Maat*, filla del rei-sol *Re*. Es diu del rei que *la prolació imperativa està en la seva boca. L'enteniment està en el seu cor. Les seves paraules són el santuari de la veritat* (Frankfort, 1996, 75). Quan per algun motiu apareix el desordre o hi ha

una situació de caos, el poble pateix i responsabilitza el rei de la situació. Quan torna l'ordre sota una única autoritat, aleshores proclamen la tornada a un estat de coses de precepte diví. En aquest sentit es contemplava el país unificat sota un sol sobirà no com una alternativa de poder, sinó com l'única forma possible.

La naturalesa divina del rei és el ressò de la naturalesa divina dels dirigents d'aquells grups de gent que vivien, i encara hi viuen actualment, en el cor de l'Àfrica i que són els hereus d'aquells dels quals va sorgir la cultura egípcia. Religió i poder estan indissolublement barrejats. Sembla que la religió sosté i justifica el poder: l'emergència del poder és afavorit per la religió natural que el precedeix. El poder està després justificat per la religió que l'exalta.

Si la inundació anual de les terres pel Nil representa l'ordre i que les coses segueixin sent bones com sempre i que Egipte prosperi, el poder del faraó inclou la capacitat de dominar i promoure els processos naturals, de la mateixa manera que els seus antecessors, amb la màgia, feien ploure, perquè tornés la humitat a la terra. No hi havia gana en el país perquè el rei feia que el blat creixés i les aigües del Nil arribessin a tots els llocs on feia falta. Així doncs, les forces vitals funcionaven en la naturalesa gràcies al rei, fins i tot els seus súbdits es veien beneficiats d'aquesta força vital del seu rei, a la que denominaven *ka*.

Hi ha certs temes que representen la naturalesa i les manifestacions de l'Estat egipci des dels seus inicis. Els més freqüentment citats són: la unió del sud i del nord, les victòries de sobirà, els ritus del jubileu, el control de l'aigua, la construcció de ciutats, de fortaleses, de barcos, de monuments religiosos, de fundacions i l'erecció d'estatues. Els decrets reials i els contractes privats demostren el monopoli reial sobre la terra, el bestiar, els recursos minerals i la mà d'obra. Aquest poder hipercentralitzat i autoritari troba la seva justificació dintre d'un sistema doctrinal que fa del faraó l'hereu dels déus, el seu únic interlocutor, el primer beneficiari i el veritable responsable de tot acte humà. Repartit en funcions alimentàries, funcions legislatives i funcions guerreres, els deures monàrquics asseguraven al país una vida perfecta, però també un domini total. Però això era massa per al sobirà que delegava les funcions polítiques executives a una aristocràcia, amb tot un sistema administratiu, i les funcions religioses als sacerdots.

Al costat de rei apareixen servidors i col·laboradors amb títols i professions que trobem en els monuments privats de cortesans i artesans. El nom d'*Horus* del rei apareix en tots tipus d'objectes, donant testimoni de la centralització, de l'eficàcia i de la irradiació d'aquesta organització. No és cap sorpresa l'existència de les freqüents figuracions del cap d'Estat potent, insistint particularment en la submissió del seu poble i dels pobles veïns.

6. ANÀLISI ICONOGRÀFICA DE LA PALETA DE NARMER.

En aquest capítol analitzaré cada una de les parts amb les que, al meu criteri, es pot dividir la Paleta de Narmer. Ara, un cop descrit el pensament i la religiositat de l'Antic Egipte, podrem contemplar la Paleta de Narmer en el seu context històrico-cultural. L'artista, o artistes, que va crear la Paleta de Narmer, tant si ho va fer pel seu compte com si va ser un encàrrec del sobirà, no solament la va fer amb un objectiu descriptiu d'uns determinats fets, com podien ser la victòria sobre els enemics i la unificació dels dos territoris, sinó que va voler significar determinats trets característics del pensament egipci simbolitzats en les diferents parts en què es pot dividir la Paleta.

És en aquest aspecte quan la Paleta de Narmer adquireix la seva important dimensió. El seu estat de conservació i la seva iconografia ens permet confirmar, ratificar i aprofundir en aquells conceptes en què l'arqueologia ens dóna pistes aïllades i que aquesta obra ens els compila i ens permet estudiar-los tots junts dintre d'una unitat.

6.1 – LA DEESSA BAT/HATHOR.

Les tombes i els recintes funeraris corresponents a les primeres dinasties a Abidos i Saqqara, ja ens mostren una ferma preocupació en el més enllà de la mort per part del sobirà i de tota la seva cort. Però aquesta preocupació no es relacionava solament a la vida després de la mort, sinó que l'egipci també tenia necessitat d'intervenció divina en el curs de la seva vida terrenal. Els egipcis creien que els esdeveniments diaris i els desastres periòdics podrien ser previnguts, o al menys mitigats, apel·lant els déus. Aquests, tant eren invocats pel rei en la seva lluita contra les forces del caos com pel pagès respecte la salut dels seus ramats, l'estat dels seus conreus o la supervivència dels seus fills.

Els edificis on el culte era practicat, eren de mida i formes molt diferents, des de les petites capelles comunitàries fins els grans temples edificats sota la protecció dels governants. La diferència de mida entre els temples estatals i els privats era el reflex de la divisió de la societat en aquests primers temps de la civilització egípcia entre una elit governant i el poble.

És difícil entendre la teologia de l'Antic Egipte en aquests primers temps dinàstics, a causa de la falta de material d'estudi. Algunes de les divinitats mostren un origen fortament relacionat a una localitat determinada, que seria el centre principal del culte a aquella divinitat. Però, de totes maneres, no podem subestimar la sofisticació de la teologia egípcia, tenint en compte que està bastant clar que el concepte de divinitat ja estava establert en els inicis dinàstics.

El substrat de poble camític d'Egipte portava a pensar que el bestiar servia com a mesura de riquesa. El bestiar té un paper molt important en la vida dels pobles camítics o semi-camítics. Ja en època badariana utilitzaven amulets amb caps d'animal, com de gossos, bòvids, cabres i ovelles, amortallats amb estores com els humans, que ens porta a pensar en un origen del culte als animals, tant característic de l'Egipte històric: el culte dels animals sagrats i les formes animals d'un gran nombre de divinitats del panteó egipci.

Respecte la iconografia religiosa, l'animal triat per representar una determinada deïtat o aspecte de la divinitat, era seleccionat per les seves qualitats. Així doncs, la gran vaca salvatge era considerada un animal molt perillós però també era reconeguda com un animal extremadament protector vers les seves cries. Va esdevenir la imatge ideal del poder maternal i protector, personificat en les deesses vaca *Bat* i *Hathor* (Wilkinson, 2001, 282).

Les representacions teriomòrfiques de les deïtats van tenir un important evolució en els primers segles dinàstics. Cada vegada més van anar apareixent representacions en forma antropomòrfica i fins i tot mixta. *Min* i *Ptah* van ser sempre representats sota forma humana. En canvi, en la Paleta de Narmer (Fig. 11), *Bat* està representada en un estadi intermedi: la cara és humana amb les orelles i les banyes de vaca (Wilkinson, 2001, 283). Una de les teories que pot explicar aquesta representació mixta està en les pràctiques cultuals on els sacerdots o xamans portaven caretes d'animals, i altres atributs, per oficiar les cerimònies religioses. Hi apareix a ambdós costats i a ambdues cares; total quatre vegades, possiblement representant els quatre punts cardinals.

A Egipte, les imatges del toro i la vaca es van connectar amb el concepte de procreació a l'observar el diari naixement del sol cada matí i de les estrelles cada vespre. Però allà on hi ha naixement hi ha d'haver concepció; el déu o el rei, per a renéixer, ha d'engendrar-se en la deessa mare. El déu posseïa el poder de realitzar-ho; ell era un toro i aquesta imatge no solament significava que era un cap o un patró, sinó també un mascle dominant, una encarnació de la fertilitat viril.

Els egipcis van trobar en les imatges dels pastors de bestiar africans, l'expressió als problemes d'un ordre immortal. La idea de què el renéixer és l'únic camí per a la immortalitat ha portat als egipcis a identificar la cambra del sarcòfag i el taüt mateix amb la deessa *Nut*, que a vegades assumeix la forma de vaca, com a mare del déu *Osiris* mort. Amb aquesta idea, el difunt descansa en el cos de la seva mare, assegurant-se els seu renaixement (Frankfort, 1998, 197).

El culte religiós, en tota la història de l'Antic Egipte, contempla dues categories: el culte local i el culte de l'estat. Un i altre cultes estaven totalment separats i fins i tot oposats. Santuaris locals servien pel culte individual o col·lectiu, en festes, de la comunitat del lloc. En contrast, els temples construïts per i per a l'estat es caracteritzaven per la seva exclusivitat.

Aquest caràcter estava caracteritzat per una alta muralla que envoltava el temple, limitant el seu accés, tal com estava construït el temple d'*Horus* a Hieracòmpolis (Wilkinson, 2001, 272).

En la paleta s'associa el rei amb la seva mare, com a vaca, representat ell com un toro. Així doncs, els caps de la deessa, amb banyes i orelles de vaca, es relaciona amb el rei, representat en el revers (Fig. 1b) amb la cua que porta penjada de la cintura i altres guarniments en aquest sentit.

El centre de culte de la deessa *Bat* sembla haver estat en el setè nomus de l'Alt Egipte, prop de la ciutat de Hu. Una paleta predinàstica mostra una deessa vaca celestial, el cap de la qual està envoltat d'estrelles, indicant el culte a una deïtat protectora amb connotacions astrals, possiblement ja *Bat*, característica de la religió des dels inicis del període dinàstic. Més tard, *Bat* es manifesta com *Hathor*. Les dues deesses possiblement tenien la funció de protecció, descrivint a vegades *Bat* com una manifestació particular d'*Hathor* i aquesta suplantant eventualment *Bat* com a deïtat local de Hu. De totes maneres, no hi ha referències explícites d'*Hathor* abans de la IV Dinastia (Wilkinson, 2001, 283).

El nom d'*Hathor* proclamava la maternitat com la seva principal funció. Això no és cap sorpresa tenint en compte el paral·lelisme amb altres cultures africanes en les quals la vaca és la imatge de la mare.

6.2 – EL SEREKH I LA FAÇANA DEL PALAU.

El serekh –*srx* = proclamar- (Fig. 13), contenint el nom del rei i proclamant la seva identitat com a encarnació del déu *Horus*, consisteix en la representació d'una secció de la façana del palau reial. El paper del serekh en els inicis del reialme egipci no solament emfasitza la importància de la iconografia en l'establiment i la propagació del poder reial, també indica el significant paper jugat per l'arquitectura en aquest procés.

Tant en els temps antics com en els moderns el palau del rei és un fort símbol de la institució monàrquica i del poder reial. És per això que es va veure com un motiu iconogràfic apropiat per a representar l'autoritat emergent. La representació consisteix en un mur de tovot de fang amb entrants i sortints successius formant una decorativa façana. Aquest estil arquitectònic ja està documentat en les tombes i complexos funeraris d'aquest període inicial de la monarquia, confirmant-ho en les excavacions de Hieracòmpolis (Wilkinson, 2001, 224-229).

Aquest estil va ser utilitzat, en extensió, en les instal·lacions funeràries i mastabes d'altres poblacions, com a Saqqara. Les parets exteriors d'aquestes grans construccions funeràries estaven fetes així. Aquest estil proclamava l'estatus del propietari de la tomba, remarcant la seva proximitat amb la font del poder, el rei.

Els orígens d'aquest estil arquitectònic són dubtosos, però la seva similitud amb l'arquitectura de Mesopotàmia és molt forta. De fet Egipte va adoptar d'aquesta darrera regió tot

un seguit de símbols per a encarnar la ideologia de la monarquia divina. La construcció d'edificis a gran escala i d'aparences exòtiques donaven a qui ho mirava la sensació de poder i prestigi. Transmetia no solament la imatge del potencial econòmic del governant, sinó també un cert temor reverencial. De fet, la utilització de formes culturals d'altres països en el període de la formació de l'estat i més tard, sembla haver estat una actitud més aviat pragmàtica; si les civilitzacions veïnes ja han desenvolupat alguna cosa que els egipcis necessiten, aquests no tenien cap mania en adoptar-la, modificant i adaptant de manera adequada als seus propòsits i creant un distintiu de tradició egípcia (Wilkinson, 2001, 224-229).

Els recintes funeraris d'Abidos i Hieracòmpolis tenien construccions que s'assemblaven a la façana de palau amb l'única finalitat de ser vista, contrastant amb la finalitat del lloc d'enterrament del rei, que complia el propòsit de ser un lloc de descans etern per a ell.

En moltes societats de l'antiguitat, així com en l'Antic Egipte, els noms de les persones, en general, i dels reis, en particular, estaven plens de significat. Sovint expressaven una particular creença o característica. Aquest era, per suposat, el cas dels noms i els títols dels reis, els quals estaven a més impregnats de significació política i religiosa. Alguns conceptes estaven freqüentment expressats en els noms reials, com la força, l'habilitat i la fecunditat. La titolatura oficial del rei podia ser considerada com una declaració elaborada de la seva naturalesa divina. En la titolatura reial hi podem veure manifestades dues importants idees: el fet que el rei presideix una monarquia dual, i l'estatus diví del rei com a encarnació del déu *Horus* (Wilkinson, 2001, 200).

El serekh, amb el nom del rei, a l'interior, i amb la representació del falcó *Horus* a sobre, va servir, en les primeres dinasties, per a representar la primera titolatura, de les cinc que va arribar a tenir el rei, anomenada el *nom d'Horus*. A més del nom, s'hi va afegir més tard una frase i epítet fent menció d'alguna característica del rei. És de destacar que aquesta representació del déu *Horus* encara no s'utilitzava en l'època de Narmer; ho va ser poc més tard. De totes maneres, veiem en l'interior del serekh el nom del rei Narmer en escriptura jeroglífica: el barb, com a *Nar*, i el formó com a *Mer*.

Com ja he dit, cinc van ser els noms o titolatures que va anar adoptant la reialesa al llarg de la història. El primer va ser el nom d'*Horus* i expressa l'estreta relació entre el rei i la deïtat celestial que encarna. *Horus* abraça l'univers amb les seves ales, com a símbol i metàfora del poder del rei sobre la terra. El nom d'*Horus* expressava una autoritat agressiva en varis reis de la Primera Dinastia, possiblement reflectint el poder coercitiu de la reialesa en els primers temps de l'Estat d'Egipte. Noms com *Horus el lluitador*, del faraó Aha, o *Horus el fort*, de Djer, fa pensar amb una iconografia guerrera en un període de formació de l'estat. Emfasitza una autoritat basada sobre un poder militar i sobre la vida i la mort (Wilkinson,2001, 201-203).

L'encarnació d'*Horus* en la figura del rei és l'aspecte més important de la reialesa. El nom d'*Horus* comprenia un aspecte determinat del déu que el rei volia remarcar. Cada rei podia

emfasitzar, mitjançant el seu nom, diferents facetes de la deïtat suprema, la divina essència del qual s'encarnava en la figura del rei. El concepte d'*Horus*, com *el déu més gran i senyor del cel*, es podia representar de tres maneres diferents: com el falcó celestial, que amb les seves ales obertes forma la volta del cel; la deïtat solar, un falcó que travessa el cel amb la barca celestial; i encarnat en la persona del rei.

El segon titol és el que porta per nom les *Dues Senyores*. Relaciona la dualitat geogràfica del regne egipci, personalitzant en la persona del rei la unificació de les dues terres (Wilkinson, 2001, 203-205). La seva representació és la imatge de dues deïtats, col·locades sobre una meitat d'un cistell cada una, representant les dues parts d'Egipte: el voltor *Nekhbet* de l'Alt Egipte, i la cobra *Uadjet* del Baix Egipte. Apareix per primer cop en el regnat del rei Aha, posterior a Narmer.

Des del començament de l'estat egipci es va establir el concepte de monarquia dual i la iconografia representava aquesta ideologia que comprenia la unió de les dues terres. La institució reial va ser projectada com l'única força que podia mantenir el país unit, i aquesta naturalesa dual de la monarquia va estar representada en les ensenyes del rei, la seva titolatura i en els rituals i festivals reials. Aquest concepte ajuda a explicar la centralitat de la institució en la cultura egípcia, així com la seva durada.

El tercer titol és l'anomenat *nswt-bity* que, si bé va ser el tercer en formar-se va prendre el quart lloc en les titolatures. Apareix en el regnat del rei Den, cinquè sobirà de la primera Dinastia. El seu significat és molt complex, però es tradueix com rei de l'Alt i el Baix Egipte. El títol sembla remarcar el paper del rei com l'encarnació de totes les dualitats existents a Egipte i el cosmos segons els punts de vista i creences dels egipcis. Amb la introducció d'aquesta titolatura s'incorpora el rei en el seu paper harmònic amb el cosmos; el rei se separa de la resta de la humanitat i es proclama l'interlocutor entre el poble i els déus. També es pot interpretar que aquest nom es refereix a les dues naturaleses reials, la divina i la humana. En l'antic egipci, la paraula que s'utilitzava normalment amb el significat de rei, era *nswt* quan es referia al seu aspecte diví, sent possiblement *bity* la seva referència a l'aspecte humà (Wilkinson, 2001, 205-206).

A més del títol *nswt-bity*, i posterior a aquest, es va introduir un nom que es referia al nom de naixement dels reis. Aquest nom també es coneix pel nom *nbty*. Amb aquest nom van ser coneguts molts reis en les llistes reials i els annals. El nom *nswt-bity* de Den apareix en moltes inscripcions contemporànies, especialment en gerros de pedra trobats sota la Piràmide Graonada. El nom també va ser utilitzat en segells reials, normalment sense cap referència al nom d'*Horus*. El nom expressa l'estreta relació entre el rei i l'esfera divina. També transmet la tensió inherent en la ideologia de la reialesa divina: el rei està separat de la resta de la humanitat, l'interlocutor entre el poble i els déus, de fet la representació dels déus a la terra. És

el *ka* reial, l'essència divina encarnada en el rei, la qual passa sense canvis de generació en generació (Wilkinson, 2001, 206-207).

El darrer titol, i el més difícil d'interpretar, és el d'*Horus d'Or*. Es representa amb el falcó *Horus* sobre el signe jeroglífic de l'or-*nbw* i apareix per primer cop en una inscripció fragmentària en la tomba del rei Den a Abidos. D'acord amb la mitologia egípcia, el cos dels déus estava fet d'or, relacionant-ho amb el sol. Així doncs, aquesta titolatura era la referència a la divinitat del rei. El títol podia expressar el paper del rei com a vencedor de *Maat* i defensor de l'ordre còsmic contra les forces del caos (Wilkinson, 2001, 207-208).

Possiblement, al final de la tercera Dinastia es va adoptar el costum de col·locar el nom de naixement del rei dintre d'una anella allargada, anomenada *cartoig*, simbolitzant la totalitat del cosmos. Inicialment davant el *cartoig* hi figurava el nom de *sA-Ra*, fill de Re, com a conseqüència de la solarització de la monarquia egípcia. És significatiu que en el conjunt de títols l'epítet *fill de Re* precedeixi el nomen, el nom que se li dóna al néixer. Aquesta combinació indica que el príncep, que s'havia conegut per aquest nom fins a la coronació, havia estat reconegut com a fill del Creador, motiu pel qual posseïa la naturalesa essencial d'un governant (Frankfurt, 1998, 66). El *cartoig* servia per a encerclar el nom propi del rei, pels títols *nswt-bity* i *sA-Ra* .

La successió d'aquestes titolatures manifesten els successius caràcters de la monarquia. Els primers sobirans de l'Egipte unificat integraven una nova doctrina global basada en la realitat còsmica-territorial del regne. Un cop acabada la unificació de les dues terres, l'ordre perfecte del nou estat unitari es basaria en l'equilibri entre les Dues Terres que el constituïen i que tenien en el sobirà el seu llaç d'unió. Així doncs, la monarquia va passar a ser una monarquia còsmica, integrada en l'univers heliopolità, a una monarquia dual, el rei de l'Alt i del Baix Egipte, un simbolisme de la monarquia dual en la corona vermella i la corona blanca, i una administració dual. Posteriorment, *Horus* va ser sotmès a un procés de nordització identificant-lo amb el Sol, que s'eleva del Turó Primordial, creat pel déu memfita *Ptah*, nou creador i cap del panteó egipci (Cervelló, 1996, 219).

Des dels inicis, els governants van instituir tot un seguit de rituals i festivals destinats a promoure la posició del rei i de la monarquia com a centre de la societat egípcia. La iconografia del cap de maça de *Narmer* (Fig. 2) suggereix que molts aspectes del ritual reial i de la ideologia ja estaven establerts en els inicis de la primera Dinastia. Es feien varies celebracions al llarg del regnat del rei, començant per la de l'accés i la coronació. La celebració regular dels rituals, reforçaven el seu diví estatus, mentre que la legitimitat i efectivitat del sobirà eren regulades durant el seu regnat a través del complex festival de Sed o *heb Sed* (Wilkinson, 2001, 208).

La mort d'un rei abocava a un temps d'un greu perill còsmic, on les forces del desordre podrien prendre avantatge i interrompre l'ordre establert. Mentre que en els Regnes Mitjà i Nou

la institució de la coregència podia assegurar una successió immediata, reduint les potencials intrigues, aquest mecanisme no existia en els períodes inicials.

Si Egipte, a la mort d'un rei, era vulnerable a una revolta política, els perills sobrenaturals eren igualment grans. Ja que el rei era el defensor de l'ordre creat i conqueridor de les forces del caos, la seva mort representava la victòria temporal d'aquests poders malignes. Sense el seu guardià, Egipte estava en perill mortal procedent de les forces del mal. Aquesta crisi solament podia ser superada amb la coronació d'un nou rei (Cervelló, 1996, 170). Per tant, l'accés d'un nou rei estava acompanyat per una sèrie de rituals destinats a restaurar la *maat* i reafirmar Egipte en el centre del cosmos. Aquesta cerimònia estava formada per l'accés i la coronació del rei que, segurament, tenia una gran solemnitat.

El ritual de la coronació comprenia, com un dels actes principals, l'execució de la volta a les muralles de la ciutat de Memfis per part del rei. D'acord amb la tradició, Memfis havia estat fundada per Narmer com la seva nova capital. La ciutat, que era la principal seu del govern, es va construir en el punt geogràfic d'unió del Baix i l'Alt Egipte, i significava el domini del rei sobre les dues terres. La seva fundació va ser una decisió expressa de política estatal amb importants obres d'infraestructura, com va ser el desviament del Nil i la construcció de grans recintes i muralles. Amb la volta al perímetre de la capital reial, el nou rei feia valer els seus drets i la seva reial autoritat prenent possessió simbòlica del seu reialme i de la seva administració reial. Aquesta volta a la ciutat simbolitzava el viatge del rei per tot Egipte, oferint sacrificis als déus locals amb l'objectiu de reclamar la seva acceptació i legitimar el seu futur poder sobre tot el país.

Contràriament a la cultura mesopotàmica contemporània, la ciutat a Egipte no es considera un element director, sinó que esdevé una cèl·lula fonamental de la gestió d'un territori considerat com un tot. La creació de centres urbans al llarg del país no tenia una finalitat colonitzadora d'una o vàries metròpolis, sinó que era per la decisió del monarca, tal com ho veiem en la *Paleta de les Ciutats* (Fig. 17), que commemora la fundació simultània de set ciutats sota la protecció de divinitats teriomorfes.

Una altra cerimònia, que estava unes vegades inclosa dintre de la de coronació i altres vegades se celebrava durant el regnat del rei, era la de *l'aparició del rei dual*. El rei es manifestava sota tres formes diferents: com a rei *nswt*, amb la corona blanca, com a rei *bity*, amb la corona vermella, i com a rei *nswt-bity*, amb la doble corona. No sabem amb seguretat el significat exacte d'aquestes tres manifestacions, però no podem menystenir la possibilitat de voler fer-ho sota cada una de les distincions geogràfiques existents.

Sens dubte, el ritual més important era el festival de Sed, *heb Sed*, característic de la reialesa divina africana. És possiblement el més antic i el que va durar més temps, ja que els seus orígens està en períodes Predinàstics i es va celebrar fins als reis Ptolemaics. La finalitat del *heb Sed* era el restabliment de les forces del rei, debilitades al llarg dels anys. Era un ritual

de rejoveniment del rei, renovant-se els seus poders físics i màgics, així com la seva relació amb els déus i el seu poble. Varis déus i deesses d'importants localitats d'Egipte s'ajuntaven per retre homenatge al rei i legitimar la seva autoritat sobre la totalitat del país. Per la seva part, el rei també retria homenatge als déus, renovant els seus lligams entre la monarquia i l'esfera divina que garantitzava la prosperitat d'Egipte.

Segons la tradició, el *heb Sed* se celebrava als trenta anys de regnat i segons l'estat de salut del rei. És per aquest motiu que no tots els reis van celebrar aquest festival i que d'altres, possiblement de naturalesa malaltissa, en van celebrar uns quants.

Varis són els rituals que composen la festa del *heb Sed* i que confirmen la seva importància. Entre ells, i com a més rellevants, tenim la visita del rei, vestit amb la mortalla osiríaca, als santuaris del déu-bou *Apis* i del déu-xacal *Upuaut*, en un context clarament dual de mort i renaixement. El rei, després d'una mort simbòlica, *Apis* identificat com *Osiris*, déu de la mort, i *Upuaut* com a obridor del camí de naixement (Cervelló, 1996, 210). Un altre acte important del *heb Sed* era quan el rei donava la volta al pati, semblant a la volta a la muralla de Memfis de la cerimònia de coronació. El rei, vestit amb la roba del festival Sed i portant la corona vermella, blanca o ambdues, amb el flagell i el bàcul, corrent o amb passes llargues, donava voltes a dues marques posades al terra del pati, reafirmant la seva reivindicació sobre la terra d'Egipte. Originalment el rei feia el recorregut corrent com a prova del perfecte estat de les seves forces físiques (Wilkinson, 2001, 212-215). Un tercer ritu molt important del *heb Sed* era el sacrifici humà, que va desaparèixer en la segona Dinastia al ser substituït per sacrifici d'animals. Per a simbolitzar la mort del sobirà es personificava, com a subjectes expiatoris, en presoners enemics (Cervelló, 1996, 211).

Un altre acte del *heb Sed* era la dels *dos trons*, on el rei s'hi asseia com a rei del Baix i de l'Alt Egipte. El seu simbolisme no està massa definit, però podria ser un recordatori de la cerimònia de coronació proclamant la dualitat de la monarquia.

Altres cerimònies reials atestades són: *l'obertura del canal*, referint-se a la inauguració ritual d'un canal d'irrigació. És la cerimònia representada en la maça del rei Escorpí (Fig. 3). El rei era el responsable de la fertilitat de la terra i de l'èxit de les inundacions. La creació i manteniment de la irrigació era de molta importància per a la productivitat agrícola d'Egipte.

El ritual de la *caça de l'hipopòtam* el tenim representat en les parets del temple d'Edfu. L'hipopòtam era un animal salvatge i ferotge i molt perillós per als pescadors que navegaven pel Nil. El ritual de la mort de l'hipopòtam amb un arpó representava l'atac al caos i la preservació de l'ordre creat.

Per últim tenim el ritual de la *recepció d'homenatge*, que es podia celebrar de forma regular o després d'una campanya militar. Es tracta de la presentació dels captius davant del rei (Wilkinson, 2001, 215-218).

6.3 – EL FARAÓ, AMB LA CORONA BLANCA, COPEJANT L'ENEMIC.

La corona blanca està associada en temps històric a l'Alt Egipte i està atestada més tard que la corona vermella i la primera vegada que apareix és en un cremador d'encens a la Baixa Núbia (Wilkinson,2001, 194). Tal com està representada en la Paleta (Fig. 12), ens indica que la corona blanca és superior a la vermella tenint en compte la diferència de mides d'una figura i l'altre. Aquesta superioritat de la corona blanca es podria derivar de la seva associació amb la reialesa de Hieracòmpolis, la qual va tenir un important paper en la unificació d'Egipte (Wilkinson, 2001, 194).

L'escena descriu una de les més arquetípiques accions del rei i ens la trobarem representada en molts llocs i sobre tota mena de suports, bé esculpit sobre pedra, bé pintat sobre papir o en les parets. L'instrument de subjugació és la maça piriforme, que ja havíem vist en el període de Nagada I. La maça és un potent símbol del poder reial i la seva utilització per a copejar l'enemic és una de les representacions característiques del poder reial. El motiu del sobirà copejant l'enemic és un dels més antics; en ceràmica trobada en la tomba U d'Abidos hi ha pintada la figura que està copejant un grup de captius; en la pintura de la Tomba 100 de Hieracòmpolis (Fig. 15), a la part inferior esquerra, també hi podem trobar representat aquest motiu.

El rei copejant els seus enemics pot ser vist com la quinta essència de l'activitat reial representada en la iconografia egípcia. Aquesta acció emfasitza el primer deure del rei: salvaguardar l'ordre creat dels atacs de les forces del desordre. Així com els erms i hostils deserts que envolten Egipte representen l'antítesi de la fèrtil vall del Nil, els pobles del sud, oest i est d'Egipte encarnen les forces que s'oposen i amenacen als egipcis i la seva forma de vida.

Una altra dada important que trobem amb aquesta iconografia és la relació de l'enemic amb Líbia. Com podem veure darrera la figura de l'enemic, tenim el jeroglífic d'un arpó, futur setè nomus del Delta, situat a l'extrem occidental d'aquesta regió i considerat terra de Líbia. Els libis, no se sap molt bé perquè, prenen el paper d'enemic simbòlic i es representa sempre amb aquest motiu iconogràfic, independentment del poble que es volia representar.

Diverses són les lectures que es fan respecte a què el rei porta la corona blanca en aquesta representació. Una opinió generalitzada és que la Paleta de Narmer és un monument votiu on es commemora la unificació de les dues terres: el rei porta la corona del Baix Egipte, en l'anvers, i de l'Alt Egipte, en el revers, afirmant així la seva sobirania sobre el nord i el sud, és a dir, sobre les dues terres. Alguns autors, després de determinades troballes fetes darrerament, tenen opinions diverses. Es considera que les corones no constitueixen, a priori, signes relacionats amb la territorialitat, sinó ensenyes descrivint els dos principals aspectes del poder: potestat i govern –dinamisme i estatisme en l'actitud, conquesta i cerimònia, autoritat i

ritu en la pràctica- (Menu, 1996, 43). La població del nord apareix com a una societat agrícola i comerciant, i la del sud més inclinada a la caça, a l'autoritat, al prestigi i a la jerarquia.

Immediatament darrera de la imatge del sobirà, i en una mida molt més petita, seguint els cànons iconogràfics egipcis, veiem la figura del porta-sandàlies. Aquest servidor porta les sandàlies, possiblement lligades en el seu canell, un gerro d'aigua i, penjada del coll, una petita capsa de fusta que podria portar el segell del rei. També es pot veure un bol lligat a la cintura amb dos grans draps penjant, possiblement per a rentar-se. Sobre el servent hi podem veure dos signes jeroglífics: una *roseta* reial, com una flor de lilà que simbolitza domini, i un objecte que podria ser uns contenidors de sandàlies i el bulb d'una planta.

Les sandàlies són un altre element important del rei. De fet, és el punt de contacte entre ell i la terra que governa. Les sandàlies reials tenien una importància religiosa i estaven confiades a una persona molt especial de l'entorn del rei i que podia gaudir d'accés directe amb ell. Les sandàlies del rei també tenien un paper simbòlic en la lluita eterna entre l'ordre i el caos. La tasca principal del rei era destruir els enemics d'Egipte, representats pels habitants de les terres veïnes, els estrangers. Aquesta victòria estava simbòlicament aconseguida amb la representació dels enemics d'Egipte sobre la banqueta del rei i sobre el paviment del palau reial, simbolitzats amb la figura dels *nou arcs*. Cada vegada que el rei caminava sobre el paviment o col·locava el seu peu sobre la banqueta, els enemics eren vençuts màgicament. Les sandàlies del rei eren els agents de la victòria (Wilkinson, 2001, 191).

Les mencions més antigues dels estrangers són les que fan referència als presoners libis, nubis o asiàtics. Aquests presoners són el símbol d'una victòria sobre l'enemic o d'una determinada conquesta. És l'expressió del rei dominant el món.

Des de l'època de la unificació del país, els egipcis s'han relacionat pacíficament amb estrangers tant a dintre com a fora del país. Hi ha nombroses representacions de bones relacions entre egipcis i habitants de poblacions estrangeres. L'absència d'escriptura a Núbia va afavorir l'adopció del jeroglífic com a sistema d'escriptura per a la correspondència internacional (Valbelle, 1990, 44).

La presència en territori egipci d'antics presoners de guerra originaris de tots els països, constituïa una reserva potencial d'intèrprets de tots els idiomes i dialectes, així com la possibilitat de reforçar els exèrcits com a mercenaris.

Independentment de les bones relacions entre el poble egipci i els seus veïns, la literatura tendeix a fer un altre discurs. En aquest aspecte es juga amb la ideologia religiosa, funerària o màgica, terrenys en què el poble egipci desenvolupa un paper i l'estranger un altre. Mentre que uns representen l'equilibri i l'ordre del món, l'altre representa una amenaça a aquesta situació, motiu pel qual ha d'haver-hi sempre una lluita. L'estranger és el que no és egipci, motiu pel qual representa el caos i se l'ha de combatre. Davant d'això, el sobirà és sempre el que guanya i restaura l'harmonia universal.

El vocabulari és força significatiu. Mentre que Egipte és *la terra negra –kmt-*, la resta és *la terra vermella –dSrt-* o el desert muntanyós –xA*st-* i els estrangers –xA*styw-*, habitants del desert ingrat.

Al costat d'aquestes denominacions d'ordre geogràfic, es van inventar un concepte per a resumir la totalitat de les forces humanes perilloses sotmeses a l'autoritat del faraó. Es refereixen a un dels més vells símbols de guerra, com és l'arc. Elaborat en un context heliopolità on regna una enèada divina, es va adoptar la imatge dels *nou arcs* (Valbelle, 1990, 46). Més tard, aquesta imatge al·legòrica dels *nou arcs* la trobarem disposada sota les sandàlies del sobirà i en el lloc on ha de passar: al peu del tro en el quiosc del *heb sed*.

6.4 – EL FALCÓ SOBRE LES PLANTES DE PAPIR I DOS HOMES FUGINT.

En aquest jeroglífic (Fig. 10.3) tornem a veure la relació entre el déu *Horus* i el poder. En aquest cas l'autor de la Paleta va anar més lluny i va representar el déu amb caràcters humans: les grapes del falcó estan representades per mans humanes, com les del rei, fins i tot una d'elles porta el segell. De fet s'associa amb les mans del rei.

La interpretació que se li pot donar a aquesta representació podria ser que el déu *Horus* porta els enemics davant del rei de l'Alt Egipte, i que hi ha alguns enemics que fugen (Fig. 10.1). Aquests enemics corresponen a nomus del Baix Egipte, representats per les plantes de papir, pròpies d'aquesta zona. El déu *Horus* porta lligat amb una corda el cap de l'enemic; la corda significa l'instrument de captura i de domini, de l'ensinistrament, de la caça en la batalla i de l'autoritat sobre els humans. Tota una simbologia complexa, expressada amb una corda.

Podríem dir que aquest jeroglífic es troba en aquest lloc per a omplir l'espai vuit que deixava la imatge del sobirà, amb la corona de l'Alt Egipte, copejant l'enemic, sense tenir cap relació una amb l'altra. Pensem que els egipcis tenien *horror uacui* en les seves representacions artístiques, motiu pel qual tendien a no deixar cap espai buit i a aprofitar tots el que hi havien. Però crec que no és l'efecte que volen donar a aquesta part de la Paleta. Així com en l'anvers podem veure el sobirà, amb la corona vermella, davant dels morts a la batalla, aquí podem interpretar com el déu *Horus* ofereix la terra i els habitants del Baix Egipte al sobirà de l'Alt Egipte. He de mencionar el descobriment a Maadi d'una cara modelada amb fang i amb unes característiques que ens porta a pensar que els habitants d'aquesta zona portaven barba.

Culturalment ja feia temps, de fet des del període Nagada II de l'Alt Egipte, que hi havia relacions entre aquesta zona i el Baix Egipte. Concretament la ciutat de Maadi, al Delta, va tenir un paper important en aquestes relacions, bàsicament a causa de la seva importància com a centre comercial entre el Baix Egipte i les terres del Pròxim Orient, sobretot amb Palestina.

L'emergència d'una elit en els centres de l'Alt Egipte, sobretot a Hieracòmpolis, la qual controlava el comerç de matèries primeres necessàries per a l'elaboració d'objectes de luxe, va

abocar a l'aparició d'una classe de treballadors experts o especialistes que van veure com s'elevava el seu estatus social i passaven a ser anomenats *mestres* pels sobirans. El creixement d'aquesta classe social d'artesans, considerats membres no productius de la societat, exercia una pressió demogràfica tal que donava motius per a un eventual procés d'expansió de Nagada. Aquesta expansió cap al nord, com una mena de colonització, va portar que la cultura de Nagada entrés en contacte amb els agricultors de Maadi.

Aquesta teoria es reforça amb l'existència de ceràmica maadiana amb marques incises amb motius d'ocells i de serekhs incloent el *nom d'Horus* dels primers reis, paletes romboïdals d'esquist d'origen sens dubte nagadià, maces de pedra dura i alabastre característiques de les cultures amratianes i guerzeanes. També hi trobem pintes i objectes d'os i d'ivori importats de l'Alt Egipte. Per una altra banda podem dir que a l'Alt Egipte hi trobem evidències de procedència maadiana, com poden ser gerros de basalt, estils ceràmics i objectes de coure, com les destrals.

Una de les preguntes que s'ha fet constantment l'egiptologia és si l'expansió de Nagada va ser un procés cultural o si va ser amb agressivitat bèl·lica. Si va ser un procés pacífic o de guerra. La Paleta de Narmer certament implica un procés militar, mostrant el rei de sud conquerint el nord. Les imatges de les escultures de la darrera fase de Nagada inclouen fons d'inspiració originària de l'Àsia i en general trenquen amb el passat, prenent la forma d'un augment gradual de la violència –caça d'animals, monstres i escenes de lluita- les quals sens dubte reflecteixen canvis en el món real. Mentre la societat egípcia es transformava amb el sorgiment d'una elit que controlava els subministraments i el comerç de mercaderies, es produïa també un canvi psicològic, incloent un tipus de celebració de la violència la qual, lluny de constituir una simple imatge dels esdeveniments, constituïa la sublimació de força i poder, demostrant l'emergència d'una nova ideologia i modelant la imatge del faraó.

Si contemplem aquesta idea de la unificació d'Egipte sota aquesta hipòtesi, sembla que no hagi estat una conquesta política sinó que el nord s'hagi assimilat culturalment amb el sud. La guerra va ser un dels elements del procés, però per engrandir l'aspecte triomfant del mateix se li va donar més importància que altres factors, tals com la creació d'aliances i casaments diplomàtics.

Un cop acabada la conquesta, va ser possible veure la unificació d'Egipte no com un resultat efímer d'ambicions conflictives, sinó com la revelació d'un ordre predestinat. Tots els restauradors d'aquesta autoritat única proclamaren que les seves realitzacions eren la tornada a un estat de coses de precepte diví. El país unificat sota un sol sobirà no era una alternativa a unes formes de poder més descentralitzades: era l'única forma admissible (Frankfort, 1998, 43).

Des d'aquesta perspectiva, el sentit egipci de la dualitat no deriva d'una divisió política del país en dos regnes separats, sinó com a resultat d'una inicial ideologia de l'Alt Egipte que va ser aplicada a tot l'estat, estimulant la proliferació de nous símbols capaços d'explicar la

conquesta del nord. Les formes duals de la monarquia egípcia no van ser el resultat dels esdeveniments històrics; representaven la idea egípcia característica de què un tot es compon de dues parts contràries. Narmer va donar expressió política a una forma de pensar fonamentalment egipci quan va definir la seva sobirania sobre les terres vençudes i unificades del Nil, com una monarquia de l'Alt i del Baix Egipte. La perfecta consonància entre els nous conceptes polítics i les establertes nocions cosmològiques revestí la seva creació de poderosa autoritat. Un estat concebut dualment els hi va semblar als egipcis la manifestació de l'ordre de la creació en la societat humana i no el producte d'una constel·lació temporal de poder (Frankfort, 1998, 44).

Ja hem vist quan he parlat de les titolatures que aquestes també inclouen la doble denominació de *Rei de l'Alt i el Baix Egipte*, sota l'epítet *Les dues Senyores*, en relació a les deesses que es manifesten en la persona reial que representaven les dues meitats del regne. Un altre epítet del rei, *Els dos Senyors*, sembla suggerir un significat semblant; però amb un simbolisme religiós més profund: *Els dos Senyors* eren els eterns antagonistes *Horus* i *Set*. S'identificava el rei amb els déus, però no perquè se'l considerés l'encarnació d'un i també de l'altre, sinó perquè els personificava com a dualitat, com a contraris en equilibri. Aquesta incorporació dels dos déus en la persona del faraó és un altre exemple d'aquest dualisme per al qual el tot és l'equilibri de dos contraris (Frankfort, 1998, 45).

6.5 – EL FARAÓ, AMB LA CORONA VERMELLA, EN UNA PROCESSÓ.

No hi ha una explicació satisfactòria de l'origen de la corona vermella, de la mateixa manera que tampoc n'hi ha de la corona blanca. Però es pot dir que les dues van veure la llum en l'Alt Egipte, motiu pel qual ja es pot veure el primer pas cap a una centralització política. Un fragment de ceràmica amratiana del final del període de Nagada I, ja porta gravat una representació de la corona vermella (Fig. 22). També en gravats rupestres del Wadi Gash (Fig. 22), en el desert oriental, una figura humana porta una mena de sombrero molt semblant a la corona vermella, a més d'un bastó de comandament i estoig fàlic molt elaborat, pel qual sembla el cabdill d'un grup en una partida de caça (Cervelló, 1996, 73).

Encara que la corona vermella està associada als temps històrics del Baix Egipte, està generalment assumit que es va originar com una peça important de distinció dels sobirans predinàstics de Nagada. El color vermell estava tradicionalment associat a *Set*, déu local de Nagada. La forma de la corona és singular, però el seu significat simbòlic no es coneix. La protuberància cargolada que es veu en la part frontal de la corona ha estat relacionada amb l'abella i també amb la deessa *Neit*, una deïtat molt important del Baix Egipte (Wilkinson, 2001, 192-194).

L'escena de la Paleta (Fig. 10.4) ens descriu un seguici reial davant de deu cossos morts, representant l'enemic. La podríem llegir com el rei amb els seus dignataris -els

portaestendards, l'escriba i el mesurador de terres- es traslladen a l'exterior per a delimitar i apropiar-se, en tant que *Horus* únic dins la barca, les terres evocades pel rectangle, l'instrument d'agrimensor i pels deu enemics vençuts i decapitats. Hi ha, a més, determinats símbols de difícil interpretació: per un costat tenim que a sobre del mesurador de terres hi ha un jeroglífic en forma d'"A" que pot ser la representació de la xarxa que fan servir els caçadors d'hipopòtams, i la corda simbolitzant possiblement el poder i el domini.

A l'Antic Egipte hi havia diverses celebracions en forma de seguicis. Ja en la Tomba 100 de Hieracòmpolis hi trobem, en la seva famosa pintura parietal, un seguici de sis vaixells de proa vertical, recordant influències mesopotàmiques (Fig. 15). Al voltant d'aquests vaixells hi ha figures d'animals i personatges humans agrupats en petites escenes. Un home atacat per un lleó, un altre copejant tres homes ajupits davant d'ell, cinc gaseles atrapades en una trampa circular, un home que domina dos lleons, quatre homes armats lluitant de dos en dos, unes ballarines amb túniques blanques, i altres escenes de caça representant tant a homes com a animals. Om hi vol veure en aquesta representació una partida de caça (Vercoutter, 1992, 168), o també un seguici funerari (Midant-Reynes, 2000, 207). De fet, tant pot ser una cosa o altre, però el que sembla vol emfasitzar és el fet de la navegació envoltat d'escenes de caça i de guerra.

La presència d'estendards en els seguicis i en molts monuments reials era molt comú en aquest període inicial de la monarquia egípcia. També ho podem veure en els caps de maça del rei Escorpí (Fig. 3) i en la del mateix Narmer (Fig. 2). En escenes que descriuen un festival de Sed en el temple solar de Niuserre, es veuen estendards similars sota el nom de *seguidors d'Horus*, terme aplicat als reis semi-legendaris del període anterior a la unificació. Per aquesta raó, els estendards han estat relacionats amb els ancestres reials, ja que el culte als ancestres era un element important de la reialesa. Una altra interpretació del grup de quatre estendards de la Paleta és que eren símbols de la casa reial de Tinis.

Els quatre estendards de la reialesa representen el llop, la placenta, el falcó *Horus* i l'ibis *Tot*. Els dos primers es refereixen a la condició del rei com a primogènit legítim. Tenim el llop *Upuaut*, el que obre el camí, el que obre el canal del part, el primogènit. També tenim la placenta, el doble, el que neix després del primogènit (Cervelló, 1996, 145). En nombroses societats africanes, el cordó umbilical, convenientment conservat, i la mandíbula del rei, després de mort, serviran per a l'emissió d'oracles per al benestar de la població, de la mateixa manera que es feia, i es fa encara en determinats pobles d'Uganda i d'altres d'origen camític.

El déu xacal *Upuaut* va ser la deitat local d'Asiut i probablement va jugar un paper més generalitzat en la religió de les primeres Dinasties. A diferència d'*Anubis*, que estava normalment representat en posició estirada, *Upuaut* era representat dret. Aquest estendard era un element comú de la iconografia reial de les primeres Dinasties i acompanyava el rei en els rituals religiosos, processons i expedicions militars (Wilkinson, 2001, 297-298).

En l'Antic Egipte fins i tot el rei té un caràcter doble. Pel seu naixement ell és el primogènit, però té un doble que neix immediatament després d'ell: la placenta. Aquest germà bessó neix mort. Com ja he dit abans, l'ontologia i cosmologia africanes es basen en la dualitat, en pols oposats. Solament d'aquesta manera es pot aconseguir l'harmonia; amb la complementarietat d'aquests dos pols oposats que la defineixen.

L'aparell polític de l'Antic Egipte se sustentava sobre un complicat entramat burocràtic. La invenció de l'escriptura al final del període Predinàstic va ser sens dubte el resultat d'una necessitat de tenir una comptabilitat detallada, portada per especialistes, de la producció i el comerç que exercia la cort de l'Alt Egipte.

Un dels motius que es perseguien en la formació de l'estat podia ser el desig, per part dels governants de l'Alt Egipte, de tenir el control de les rutes comercials amb les terres del nord i del sud. Productes procedents de Síria i Palestina i, en menys intensitat, procedents de Núbia, no solament eren desitjats pels prínceps de l'Alt Egipte, sinó que també eren necessaris per al consum de les elits governants.

Els governants van haver de crear mecanismes de govern que van sobreviure, pràcticament sense canvis, durant més de tres mil·lennis. Aquests mecanismes –econòmic, polític i ideològic- permetien exercir l'autoritat i encarregar grandiosos projectes per a emfasitzar aquesta autoritat. En el seu més baix nivell, el poder polític depèn del control econòmic. Un augment dels ingressos procedents dels impostos és també una necessitat per a poder mantenir obrers especialitzats i emprendre grans projectes de construcció. L'economia emergeix com un assumpte cabdal de l'administració en els inicis dinàstics. Sense el tractament adequat dels recursos econòmics d'Egipte, l'estat simplement no podria funcionar (Wilkinson, 2001, 113-114).

El món burocratitzat del govern necessitava cada vegada més d'empleats. Els funcionaris amb un càrrec més alt serien probablement parents i membres de l'elit governant. Els nivells inferiors estarien oberts a persones de naixement no reial, és possible que famílies dirigents del període Predinàstic retinguessin algun grau d'influència en el govern, fins i tot després de la unificació d'Egipte. En els nivells més baixos, tots els oficials empleats per l'administració necessitaven tenir certs coneixements de lectura i escriptura. L'ús de l'escriptura com a control polític va ser el factor clau en l'administració de l'inici del període dinàstic. Els orígens de l'escriptura a Egipte es pot relacionar amb la naixent administració nacional. La supervisió i el control de l'economia a escala nacional requeria una comptabilitat detallada, cosa que solament es podia aconseguir a través de registres escrits. Així doncs, tots els administradors eren escribes, funcionaris de baix nivell que no els hi permetia la utilització de títols, però que eren membres de l'elit il·lustrada (Wilkinson, 2001, 114-116).

Altres aspectes eren competència de l'administració i de la burocràcia del nou estat egipci. Seria llarg fer una exposició detallada de l'entramat que formava aquesta administració,

però es poden apuntar determinats aspectes de la mateixa, per fer-se una idea de la seva magnitud. L'economia, amb la creació de fundacions reials, com la construcció de temples amb finalitats econòmiques d'emmagatzematge i distribució dels productes agrícoles. L'administració de l'excedent de gra en els anys de fortes collites, per a distribuir en aquells anys amb una inundació baixa del Nil i de recol·lecció pobra.

L'administració dels territoris amb el nomenament d'administradors de diferents nivells funcionarials. La recaptació d'impostos, amb la figura del recaptador i la institució recaptadora. El mecanisme administratiu era el sistema de nomus, és a dir la divisió d'Egipte en unitats administratives regionals. Això permetia que el rei nomenés varis oficials de confiança amb tasques específiques en les regions, com podia ser el reg i la recollida d'impostos. Aquest sistema va portar un control més gran i efectiu de les províncies per part de l'estat.

Dintre la cort es preveuen els treballs reials, com els projectes de construcció i el manteniment del culte. Les expedicions mineres, l'organització de festivals i de les festes de la barca reial.

No ens podem oblidar de la figura del visir com a veritable cap de l'administració i l'oficial més a prop del rei. Ell camina davant del rei portant els distintius reials. El visir era el responsable directe, davant del rei, del govern del país. És possible que per a les construccions cada vegada més complicades i importants es requerís un grau d'organització administrativa més sofisticar que portés a la creació d'un nou lloc executiu en front de l'aparell del govern. El visir estava al càrrec de tot aquest aparell i era el responsable de la persona del rei. El visir porta, entre altres, el títol de *Cap de tots els treballs del Rei*, donant importància no solament la pròpia figura del visir, sinó també la importància dels treballs al seu càrrec per al conjunt de l'economia egípcia. A partir de la tercera i quarta Dinasties, aquest càrrec estava ocupat per un príncep reial, possiblement el més petit dels fills del faraó, que d'aquesta manera s'incorporava a la línia successòria (Wilkinson, 2001, 137-139).

6.6 LES DUES PANTERES DE COLL LLARG.

L'autor de la Paleta representa la unió de les dues terres amb la figura de dues panteres amb el coll llarg (Fig. 14), com si fos una serp, formant una trena, i dominats els dos animals per dos servents del faraó. És com si volgués emfasitzar el fet d'aquesta unió de les dues terres, amb la trena formada pels dos colls, per un costat, i el domini d'aquestes pels servents o funcionaris del faraó, en el seu paper d'intermediaris.

La utilització d'aquesta figura, i d'altres de semblants, no és nova i està assimilada en la cultura de l'Antic Egipte procedent de la cultura mesopotàmica, amb la qual havien tingut seguits contactes.

Efectivament, governants predinàstics de l'Alt Egipte, per representar iconogràficament el seu poder, utilitzaven varis elements de la glíptica elamita. Motius com el *dominador de les bèsties*, una figura dreta entre dos animals salvatges, normalment lleons, s'han trobat representats en atuells reials del final del Predinàstic. Però on està representat de forma clara, i s'incorpora al fet de ser una representació artística, és en la pintura de la paret de la Tomba 100 a Hieracòmpolis, del període de Nagada II (Fig. 15).

Molt s'ha escrit sobre la influència de Mesopotàmia en la cultura egípcia. És veritat que des d'un punt de vista teòric ens pot sorprendre la formidable expansió d'Uruk, en el quart mil·lenni a.C., cultura complexa i dinàmica amb tots els gèrmens de l'Estat –creixement urbà, estratificació i jerarquització de les estructures socials, desenvolupament del comerç inter-regional, guerres, escriptura- i que mai atempta la vall del Nil. De totes maneres, certs documents del final del predinàstic i inicis del dinàstic, tal com he dit abans, estan decorats en un estil típicament mesopotàmic. La presència egípcia en aquesta zona no s'atura a Gaza. En tot el sud de Palestina ja hi ha mostres, des del temps pre i protodinàstic, de relacions essencialment econòmiques i pacífiques, gràcies a troballes d'objectes amb el segell de Narmer. La discussió, o la pregunta, està en quina mena de contactes hi ha hagut, i la resposta ens pot venir estudiant el comerç del lapislàtzuli entre Egipte i l'Orient.

El sorgiment en la iconografia del final del nagadià de motius típicament orientals i tractats amb un estil elamita, com la *roseta*, les serps entrellaçades, els lleons o panteres amb coll de serp o el dominador de feres, han estat abundantment analitzats. Algú ha vist amb això la prova de la presència d'artistes orientals a Egipte; d'altres, la majoria, hi veuen una temàtica pròpiament egípcia on solament s'ha utilitzat un estil forà. En resum: la transferència és purament ideològica i no afecte per res l'esfera del poder.

Una altra qüestió és on s'han fet aquests contactes. La zona de contacte més probable es troba al nord de Síria, on Uruk hi està ben atestada, sobretot pel port de Byblos i Ebla on s'hi han trobat moltes proves ceràmiques de la presència egípcia, tenint un paper molt important la ciutat de Buto en el Delta egipci. El lapislàtzuli és un ferm testimoni de les relacions a llarga distància entre la vall del Nil i l'Orient llunyà. Aquesta pedra ja apareix, sota la forma de perles, en algunes tombes del Nagada I, i ja de forma més extensa en el Nagada II i a l'inici del Nagada III. on el seu ús està restringit a tombes de persones importants.

El valor i la bellesa de la pedra justifiquen les llargues rutes que s'havia de fer per a obtenir-la, de la mateixa manera que en èpoques prehistòriques es feien també grans rutes a causa de l'obsidiana i més tard per la seda. L'origen del lapislàtzuli és a l'Afganistan, distant uns quatre mil quilòmetres de la vall del Nil, i els camins per arribar-hi han estat identificats seguint diferents rutes.

En resum, ha estat a través d'aquesta xarxa comercial, cada vegada més elaborada, dirigida a cobrir les necessitats de productes de prestigi a una elit per a reforçar el seu poder, que els egipcis han entrat en contacte amb els seus veïns orientals.

Les veritables fronteres tradicionals de l'Antic Egipte es troben al sud del país, en el primer o segon ràpid del Nil segons l'època, i al nord-est. En l'època protodinàstica la frontera meridional estava situada a Elefantina, en el primer ràpid, lloc d'on van sortir la majoria de les expedicions a Núbia (Valbelle, 1990, 40).

En el nord-est, Egipte està separat del sud-oest asiàtic per la península del Sinaí, on s'hi troben els principals recursos minerals. Independentment d'això, el domini de la ruta septentrional entre Àsia i la vall del Nil és molt important des de temps prehistòrics. L'ocupació del territori que va des del Delta fins al sud de Palestina per part dels primers faraons, ens dóna una idea de la importància d'aquesta via.

6.7 – EL TORO I LA CIUTAT.

Ja hem vist abans la importància de la utilització d'animals per simbolitzar, o millor dit, personalitzar en el sobirà les seves característiques. En aquest quadre de la Paleta (Fig. 10.2) podem veure un toro envestint les muralles de la ciutat. La fortalesa i el poder físic del rei enderrocant les muralles de les ciutats. Podem veure també en la Paleta, com el rei, amb la corona blanca de l'Alt Egipte, porta cenyida una cua de toro.

El poder pot ser representat de moltes maneres. Una de les més efectives per tocar profundament els sentiments de la gent és a través de l'art. Un repertori de símbols distintius van ser utilitzats simbòlicament per expressar les característiques de la monarquia. Les gravacions en paletes, com la de Narmer, i els mànecs de ganivets són exemples molt coneguts de la iconografia reial. El rei està representat en forma d'animal, emfasitzant el poder coercitiu i la concentració dels poders de la naturalesa en la seva persona.

Per a representar la fertilitat del rei es va associar a la reialesa la figura del déu *Min*. Aquest déu, profundament africà, era representat per una figura amorfa de la qual es destacava el cap, preferentment els ulls, i, sobretot, els genitals. *Min* és un déu de la pluja, de la fertilitat dels camps i del bestiar, així com la dels humans. A ell es dedicava, en temps històrics, la principal festa agrària del calendari anual, la de la collita. *Min*, a més, s'ha identificat molt sovint amb *Kamutef, el toro de la seva mare* o *el que fecunda la seva mare* (Cervelló, 1996, 199). És en aquest context que s'identifica *Min* amb *Horus*, sota el nom de *Kamutef*, el déu que es crea ell mateix. Aquesta denominació accentua la immortalitat del déu a través d'encarnacions successives, com si fos un renaixement constant (Frankfort, 1998, 69).

Per un costat, tenim que l'animal representa el món agrícola i ramader de la societat egípcia, adoptant la simbologia del rei com a pastor del seu poble. Per l'altre costat, el rei

s'imbuïa dels poders de la natura, en general, i concretament dels animals. En aquest darrer cas, els animals representaven la feresa que el sobirà havia de tenir per a defensar el seu poble de les forces del mal i del caos. Concretament, la figura del toro està fortament lligada amb la figura del rei. Això podria ser a causa de la seva força innata i de la seva virilitat, comunicada per aquesta cua de l'animal que el rei porta cenyida i li cau pel darrera. Aquesta representació ja apareix en el cap de maça del rei Escorpí (Fig. 3) i va esdevenir un component regular del vestit reial.

Altres símbols iconogràfics són utilitzats com a manifestació del poder i la reialesa i que formen part dels distintius reials. Des de molt aviat del període dinàstic, corones, ceptres i altres elements formen part d'aquests distintius tenint un doble paper: el de poder i el de protecció. Bàsicament servien per a identificar el rei i diferenciar-lo de la resta de la humanitat. A més, transmeten la seva autoritat sobrenatural, com a representant dels déus, i terrenal, com a cap d'estat i suprema autoritat militar. Aquests distintius també podrien tenir la funció d'amulets, protegint el rei del perill i de les forces malignes. La iconografia va ser desenvolupada durant la primera dinastia i es va mantenir inalterable durant tota la història de l'Antic Egipte.

El ceptre o bàcul és el símbol d'autoritat per excel·lència i està associat des de molt antigament a un distintiu reial. El flagell i la crossa també estaven representats des dels inicis històrics i eren símbols del poder coercitius del sobirà; els podem veure ja en la Paleta de Narmer. Així com el pastor amb el seu ramat, el rei estimula el seu poble reprimint-lo. El flagell i la crossa tenen doncs aquest simbolisme dual: autoritat i repressió (Wilkinson, 2001, 187-190).

Sobre la perruca, el rei porta l'ureus, la cobra aixecada adornant la part davantera del seu cap. La deessa serpent és un símbol potent de protecció, força i bondat. Col·locada en el front del sobirà, la cobra aixecada envia foc als enemics del rei. L'ureus encarna una doble força protectora i agressiva dirigida a les forces del desordre.

En l'estàtua sedent de Djesert, en el serdab de la Piràmide Graonada, hi podem veure un altre component dels distintius reials: el nemes. Aquest component va arribar a ser un arquetipus de com el rei es cobria el cap. Amb l'aparició del nemes, tots els distintius reials essencials havien estat ja introduïts i la iconografia reial va estar fermament establerta (Wilkinson, 2001, 196).

Les tendències centralistes de l'inicial estat d'Egipte tenien, sens dubte, una important influència en els inicis del urbanisme en la vall del Nil, així com en el seu caràcter. Molts dels inicials centres urbans estaven envoltats d'una gran muralla definint la seva àrea. El seu paper defensiu arribava més enllà que la simple protecció a possibles agressions; les muralles també tenien l'objectiu de controlar l'accés i assegurar els centres econòmics i administratius localitzats dintre del recinte. Una economia redistributiva, com era l'egípcia, requeria una xarxa de magatzems on els productes agrícoles podien ser acumulats per a poder ser repartits a la població i mantenir un estocatge. Aquests centres urbans no eren inicialment llocs on habitava

la població, sinó que eren fundacions estatals que servien per al culte i com a centre d'operacions de l'administració central. Així doncs, els habitants inicials d'aquestes ciutats eren bàsicament oficials de l'estat, artesans empleats en els tallers reials i sacerdots; amb altres paraules, especialistes no dedicats a l'agricultura. L'augment de demandes econòmiques fetes per la cort reial, sobretot en projectes de construcció, va portar a l'extensió del procés d'urbanització, funcionant eventualment els centres urbans com la columna vertebral de la política d'Egipte i de la seva organització administrativa (Wilkinson, 2001, 326-327).

7 – CONCLUSIÓ.

La nostra hipòtesi de treball és que en l'època de Narmer la majoria dels trets definidors de la cultura de l'Antic Egipte ja estaven formats. En efecte, aquests trets es poden reconèixer en la Paleta de Narmer.

Aquests trets definidors els podem concretar en les característiques que tot seguit es descriuen:

- Les representacions iconogràfiques ja són les que s'utilitzen al llarg de tota la història de l'Antic Egipte. Aquestes formes de representació van esdevenir canòniques. Es tracta de les representacions de les divinitats, de l'enemic simbolitzat per un libi, del rei davant els enemics decapitats i, sobretot, de la representació del rei massacrant l'enemic agafat pels cabells i copejant-lo amb la maça piriforme. Aquesta darrera imatge va esdevenir la imatge arquetípica del faraó.
- El vestuari reial, format principalment per les eines que proclamaven la seva potestat sobre els pobles de les Dues Terres. La corona vermella, com a rei del Baix Egipte, i la corona blanca, com a rei de l'Alt Egipte. El ceptre i el flagell, com a símbols de guia i poder sobre els habitants del país. Els atributs d'animals, que formen part d'un vestuari amb finalitats màgiques, utilitzat al llarg de més de tres mil·lennis, i que simbolitzen la simbiosi existent entre les característiques de l'animal que representen i el poder reial..
- Els cerimonials que van caracteritzar la monarquia. Les processons i els festivals, testimoniats no solament en la Paleta de Narmer, sinó també en altres objectes contemporanis a la Paleta i que hem vist en aquest treball.
- L'escriptura jeroglífica ja tenia un important desenvolupament en aquesta època protohistòrica. La complexa organització burocràtica de la monarquia egípcia va portar a un ample i ràpid desenvolupament de l'escriptura. Aquesta ja es veu reflectida en els documents que hem vist.

Una segona hipòtesi és que aquesta cultura era africana i autòctona i ho podem trobar en la concepció del poder i la reialesa.

La cultura de l'Antic Egipte podem considerar-la autòctona i africana ja que existeixen clares diferències entre aquesta i l'altra gran civilització contemporània com era la mesopotàmica.

Podem considerar-la africana per dos aspectes de la seva cultura: els conceptes de la reialesa i la interrelació existent entre el món animal i l'univers religiós i màgic.

La reialesa egípcia és una reialesa divina i africana. És divina perquè (Cervelló, 1996, 111):

- Té un poder sobre la naturalesa, exercit voluntària o involuntàriament.
- Està considerada el centre dinàmic de l'univers, aglutinador, còsmic i social.
- És una mena de fetitxe que de les seves accions i vida depenen l'harmonia i la prosperitat universals.
- S'ha de rejovenir per tal que la vellesa, malaltia o qualsevol altra circumstància no pugui afeblir els seus poders i perjudicar la comunitat.

La persona que l'encarna és un autèntic cap, que hauria afegit el comandament als seus poders màgics.

És africana, ja que els antecedents de la cultura de l'Antic Egipte els trobem a l'Àfrica. La reialesa divina africana arrela en formes religioses, com la del déu agrari que mor i ressuscita, igualment d'origen neolític. Les pintures i els gravats rupestres del Sàhara neolític i protohistòric il·lustren creences i motius iconogràfics compartits entre Egipte i la resta de l'Àfrica boreal. És en les formes inicials de comandament, sorgides autòctonament en el cor del Sàhara i dotades d'elements simbòlics que preludien ja realitats posteriors egípcies i negroafricanes, on es documenten els primers exemples de *cabdillatges divins*.

En les reialeses sagrades, la prosperitat i el benestar depenen de la intercessió del rei; en la reialesa divina depenen de la mateixa persona del rei, de la seva pròpia essència ontològica, en definitiva del seu propi cos. El rei viu amb l'obligació de mantenir l'ordre just, la *maat*, l'estructura inherent a la creació. Per això és necessari, per assegurar un harmònic desenvolupament de la seva funció, un rigorós control de la persona del rei, dels seus actes i de la seva vida diària, amb la finalitat de preservar-lo de les impureses de tot allò humà. El rei està separat dels altres homes i aquesta separació ja denota la seva divinitat. La seva vida està marcada per l'alteritat, que el distingeix de la resta dels mortals. La seva persona està protegida, limitada, com a l'Egipte ho estan les estàtues dels déus en la profunditat dels temples (Cervelló, 1996, 113).

El rei diví africà és déu, perquè té el seu origen en la seva identificació amb un déu: el déu agrari manifestat en les plantes nutrícies conreades, déu de la mort i la resurrecció, com les plantes, déu sacrificat i víctima, d'origen neolític. Aquest ésser és, a més, igualment el primer ancestre del llinatge reial, de manera que el rei s'identifica amb l'ancestre fundador.

Des de les perspectives simbolistes, el rei diví és un ésser transcendent, ontològicament diferent de la resta dels humans. La institució participa directament de la transcendència de tot allò diví en virtut de la condició d'integrades de les societats. La separació déu/naturalesa no es dóna en les societats integrades, on la cosa profana no existeix o és irrellevant i tota la realitat està permeada pel sagrat. No solament la institució, sinó també qui la representa participa de la divinitat, és ontològicament transcendent en tant que ésser, no tant que com a detentor d'un càrrec. Altres reialeses sagrades o integrades, com la mesopotàmica, el rei és igualment un intermediari entre els homes i els déus, però la seva funció és la de canalitzar, la de transmissor

de la voluntat dels déus, al servei dels quals estan, sense ser ells mateixos una força còsmica ni ser ell la causa última. El rei diví solament ha d'existir per assolir la seva finalitat social, ha d'estar; importa molt poc que, a més, desenvolupi altres funcions ritualistes, màgiques o fins i tot polítiques; la seva raó de base és ser. Això explica que el rei diví africà pugui ser un simple fetitxe en mans dels interessos del cos social, que ens obliga a replantejar els termes de la paraula *rei*, problema que no es presenta per als reis sagrats, que, per definició, sempre són governants, és a dir, *reis* sense reserves (Cervelló, 1996,115).

Rei diví, dipositari de potència còsmica i causa última, però a la vegada sacrificat; rei revestit del poder temible del sagrat, del que tot mortal ha de protegir-se, però a la vegada limitat en els seus moviments i vida quotidiana (Cervelló, 1996, 117). El predicatiu déu que segueix el títol de Faraó troba la seva correlació en el seu poder absolut sobre el territori d'Egipte i els seus habitants. No hi havia cap divisió entre el poder judicial i l'executiu, ja que tot el poder estava concentrat en el rei, que mantenia un ordre concebut com un tot coherent, establert essencialment en el moment de la creació.

El poder del rei no acabava amb la mort ja que aquest poder no era tirànic ni suportat de mala gana, sinó una relació que determinava la funció i el lloc de cada súbdit en el món. En moltes ocasions s'adorava els antics reis, o a les seves estàtues en el temple, durant molts anys després de la seva mort. Fins i tot, el rei conserva el seu poder sobre les forces naturals després de la seva mort.

Si és gràcies al rei que les forces vitals funcionen en la natura, l'home no està exclòs d'aquesta llei. Els egipcis mantenien que la potència del rei es deixava sentir en el seu cos i la persona de cada u dels seus súbdits i ho expressaven per mitjà del terme *ka* (Frankfort, 1998, 84).

A més, els animals juguen un paper important en les societats africanes, tant contemporànies com actuals. El bestiar té un paper molt important en la vida de molts pobles africans; la seva economia depèn dels ramats. El prestigi dels ramats i el valor que tenien feia que la seva vida girés al voltant d'ells i descuidessin altres formes de producció d'aliments. A l'Antic Egipte es pensava que el bestiar era la principal encarnació de les misterioses forces de la vida que l'home anomena divines.

Però no solament els animals eren éssers a tenir en compte econòmicament. Les seves característiques i comportaments eren adoptats per la reialesa per a assumir les seves forces. Es pensava que l'adopció de la seva figura o bé la incorporació de parts del cos de l'animal en el vestuari, podria traspassar aquestes característiques. Així doncs, determinats animals van ser triats per a representar una deïtat determinada o aspecte de la divinitat per les seves qualitats.

Molts exemples d'aquesta utilització d'animals, per a representar deïtats o per manifestar la força i el poder, els podem veure en la Paleta de Narmer, utilització i significat que he explicat en el capítol corresponent.

Una altra hipòtesi a la que buscàvem una resposta, era si la unió de les dues terres, l'Alt i el Baix Egipte, va ser fruit d'una conquesta bèl·lica entre ambdues, amb la victòria al costat de l'Alt Egipte, o bé va ser una unió pacífica de les dues cultures.

No tenim una documentació que ens digui exactament el que va passar. Solament determinades restes ceràmiques trobades en cada un dels territoris i que pertanyen al territori contrari, i les ja mencionades paletes i caps de maça, sobresortint d'una manera clara la Paleta de Narmer.

Malgrat que aquests testimonis ens porten a pensar en una conquesta violenta del sud sobre el nord, ja hem vist el caràcter agressiu dels sobrenoms així com de les representacions iconogràfiques, m'inclino a pensar que la unificació, si va existir, va ser bàsicament una qüestió cultural i pacífica. No va ser producte d'un fet puntual, possiblement executat per Narmer, sinó que aquest va culminar un procés que van portar diversos dels seus antecessors.

Aquest procés va ser la institucionalització de la dualitat com a interpretació de l'ordre. Sempre que, al llarg de la seva història, el país es desmembrava i el poder central perdia la seva autoritat, no es pensava que això era un retorn a l'antiguitat sinó que era una caiguda en desgràcia. El món es trastocava i s'havia de tornar a l'ordre establert. La unitat no solament era preferible en funció de l'eficàcia administrativa, sinó que Narmer, en proclamar-se governant absolut, sublima la monarquia harmonitzant-la perfectament amb el principi dual de la mentalitat egípcia: la sobirania de l'Alt i el Baix Egipte units en la persona única del governant. Aquesta concepció extraordinària dóna expressió política a la tendència egípcia, tan profundament arrelada, d'entendre el món com un conjunt de dualitats contraposades en un equilibri inalterable. L'univers es denomina cel i terra. La terra s'interpretava també com a nord i sud. Aquesta dualitat era còsmica més que no pas política. De totes maneres cada expressió servia per a descriure la sobirania del rei, ja que tota la humanitat i tots els territoris de la terra havien d'estar subjectes al faraó. Quan el sobirà assumia títols duals o s'anomenava *El Senyor de les Dues Terres*, no es referia a la divisió que va haver-hi originàriament, sinó a la universalitat del seu poder (Frankfort, 1998).

Aquesta dualitat també està representada en la pròpia representació de la Paleta. Les dues cares de la mateixa estan treballades i representen dues vegades el rei com a personatge central, cada una d'elles personificant el senyor de cada una de les Dues Terres. El nom també és important i es representa a cada una de les cares i també són dos els animals de coll llarg. Com podem veure, el sentit de dualitat, de pensament dual, està fortament representat en la Paleta, com si es volgués emfasitzar aquesta idea.

És important adonar-se que la monarquia dual no va tenir una base històrica. No va ser com si un rei de l'Alt Egipte s'hagués enfrontat amb un Delta unit, però antagònic, sobre el qual assumí la sobirania a més del seu domini sobre l'Alt Egipte. La configuració geogràfica suggerí

una divisió del país en Delta i Vall del Nil, de la mateixa manera que havien altres divisions òbvies com de desert i terra conreable, Terra Vermella i Terra Negra, les dues riberes…

Així doncs aquesta unió de les Dues Terres es va produir d'una manera lògica i normal, no podia ser d'una altra manera. Culturalment ja ho estaven i la reialesa va elaborar la doctrina de l'Estat dual. D'aquesta manera també l'àmbit geogràfic entrava en l'ordre i la normalitat. Aleshores, de què ve la violència que emana de la iconografia, bàsicament en les paletes? Per a explicar la representació en aquests objectes ens hem de remetre al concepte que tenien els egipcis d'allò que nosaltres anomenem art. Les paletes que hem anat veient en aquest treball tenien una finalitat votiva, és a dir, tenien una dedicació a un objecte, animal o persona en un sentit màgic o religiós. No és tant per a commemorar uns fets ocorreguts en el passat com per a assegurar el bon acabament d'un esdeveniment futur.

Recordem el que hem dit en el capítol 4, quan parlàvem de l'art a l'Antic Egipte: *mostrar una situació a través de la pintura*, en aquest cas de l'escultura, *assegurava la seva supervivència per tota l'eternitat*. Així doncs, representar escenes bèl·liques, d'assetjament, de força enfront l'enemic, no es fa més que assegurar el domini i el poder sobre allò que es representa, en el cas de la Paleta de Narmer s'assegurava el domini del Faraó sobre les Dues Terres, l'Alt i el Baix Egipte, no que s'havien conquerit per la força. Les troballes arqueològiques ja ens porten al fet de l'existència de relacions culturals i comercials entre les Dues Terres. Aquests intercanvis estaven basats en la normalitat i l'Alt Egipte, no solament es relacionava amb el Baix Egipte per raons comercials i culturals, sinó que utilitzava aquest territori per a arribar a comerciar amb el Pròxim Orient. Quina raó podria haver-hi per a una confrontació violenta entre les Dues Terres? En principi no hi ha raons polítiques ni comercials en el pla teòric, però l'arqueologia tampoc no documenta estrats de destrucció que ens portin a la creença de l'existència de violència entre les dues regions que, unint-se, van formar una de les civilitzacions més importants de l'Antiguitat.

8 - BIBLIOGRAFIA

Baines, J. & Málek, J., *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford, Andromeda,1995.

Campagno, M., *De los jefes-parientes a los reyes-dioses. Surgimiento y consolidación del Estado en el antiguo Egipto (Aula Aegyptiaca-Studia 3)*, Barcelona, Aula Aegyptiaca, 2002.

Cervelló, J., *Egipto y África. Origen de la civilización y la monarquía faraónicas en su contexto africano (Aula Orientalis-Supplementa 13)*, Sabadell, Ausa, 1996.

Davis, W., *Masking the Blow*, Berkeley, University of California Press, 1992.

Emery W.B., *Archaic Egypt*, London, Pinguin Books, 1961.

Frankfort, H., *Reyes y Dioses*, Madrid, Alianza, 1998.

Hoffman, M.A., *Egypt before the Pharaohs. The Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization*, London, Routledge&Kegan, 1980.

Hornung, E., *El Uno y los Múltiples*, Madrid, Trotta, 1999.

Kemp, B.J., *Antiguo Egipto. Anatomía de una civilización*, Barcelona, Crítica, 1992.

Midant-Reynes, B., *The Prehistory of Egypt, From the First Egyptians to the First Pharaohs*, Oxford, 2000.

Midant-Reynes, B., *Aux origenes de l'Égypte, Du Néolithique à l'émergence de l'État*, Fayard, 2003.

Shaw, I., *Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, Oxford UP, 2002.

Spencer, A.J., *Early Egypt, The Rise of Civilisation in the Nile Valley*, London, British Museum Press, 1993.

Vandier, J., *Manuel d'archéologie égyptienne*, Ed. Picard, 1952.

Valbelle, D., *Les neuf arcs, l'égyptien et les étrangers de la préhistoire à la conquête d'Alexandre*, París, Armand Colin, 1990.

Vercoutter, J., *L'Egypte et la vallée du Nil,I : Des origines à la fin de l'Ancien Empire*, Paris, PUF, 1992.

Wilkinson, T., *Early dynastic Egypt*, London, Routledge, 2001.

Wilkinson, T., *Genesis of the Pharaohs*, Thames&Hudson, 2003.

Articles de revistes.

Baines, J., Origins of Egyptian Kingship, a: O'Connor, D. I Silverman, D.P. (eds.), *Ancient Egyptian Kingship,* Leiden, Brill, 1995, pp. 95-147.

Cervelló, J., A proposito degli stendardi della prima regalità faraonica, a: Bongioanni, A. i Comba, E. (eds.), *Bestie o dèi? L'animale nel simbolismo religioso,* Torino, Ananke, 1996, pp. 77-96.

Cervelló, J., Narmer, Menes and the Seals from Abydos, a: Hawass, Z. (ed.), *Egyptology at the Down of the Third Millennium. Proceedings of the VIII International Congress of Egyptologists*, New York, American University in Cairo Press, 2003.

Fairservis Jr, W.A., A revised view of the Narmer Palette, *JARCE* 28, 1991, pp. 1-20.

Menu, B., Naissance du pouvoir pharaonique, *Méditerranées, Revue de l'association Méditerranées* 6/7, 1996, pp. 17-59.

Millet, N.B., The Narmer macehead and related objects, *JARCE* 27, 1990, pp. 53-59.

Pérez-Accino, J.R., All'alba vinceró: a violent metaphor at dawn, *Trabajos de Egiptología, Papers on Ancient Egypt 1*, 2002, pp 91-101.

Rousseau, J., La conception de la Palette de Narmer, *Archeo-Nil, Société pour l'étude des cultures prépharaoniques de la vallée du Nil, Lettre d'information 5*, juillet 1993, pp. 3-18.

Tefnin, R., Image et histoire. Reflexions sur l'usage documentaire de l'image égyptienne, *Chronique d'Égypte 108*, 1979, pp. 218-244.

9 – ANNEXOS

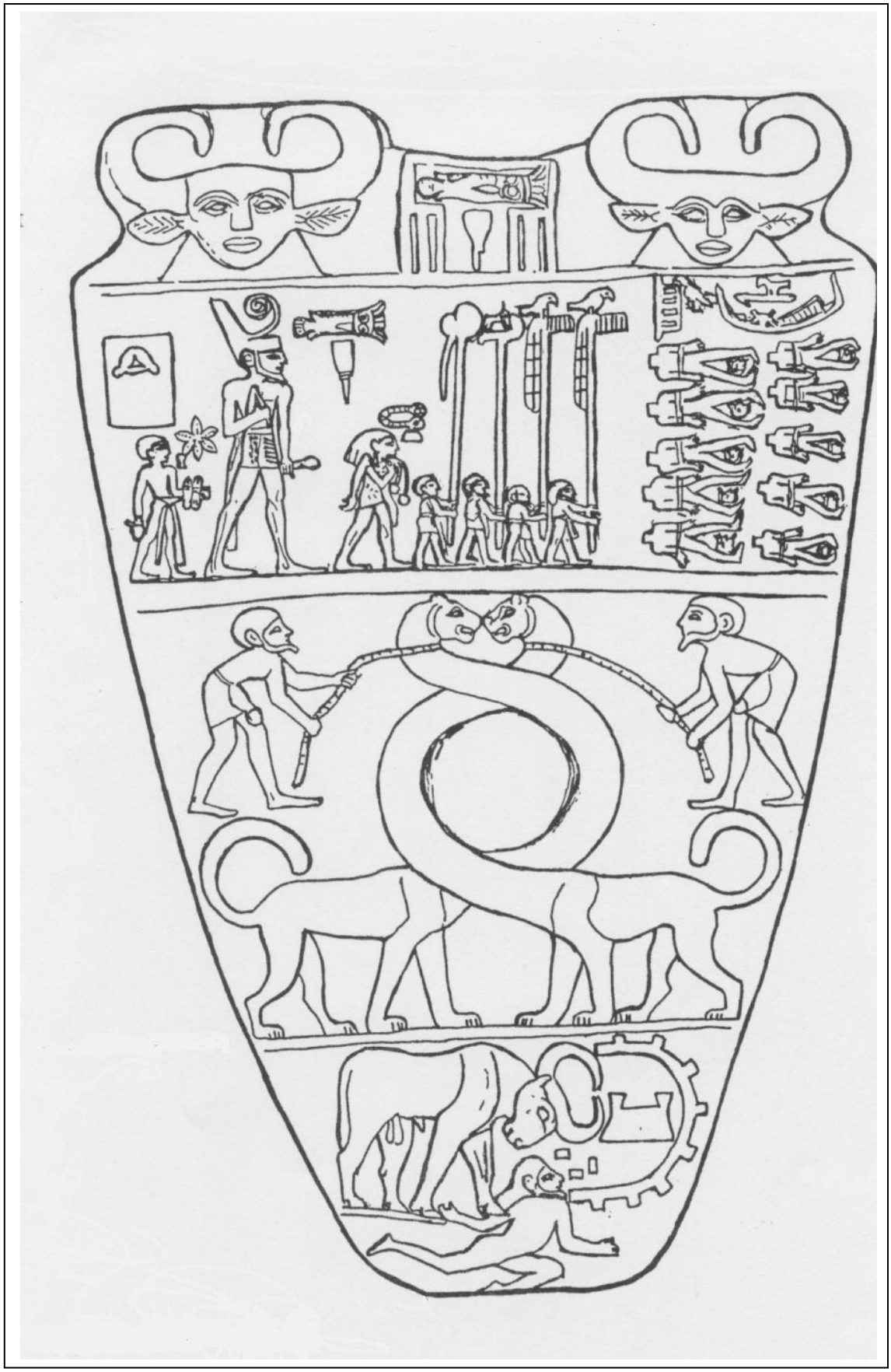

Figura 1a – Paleta de Narmer (anvers).

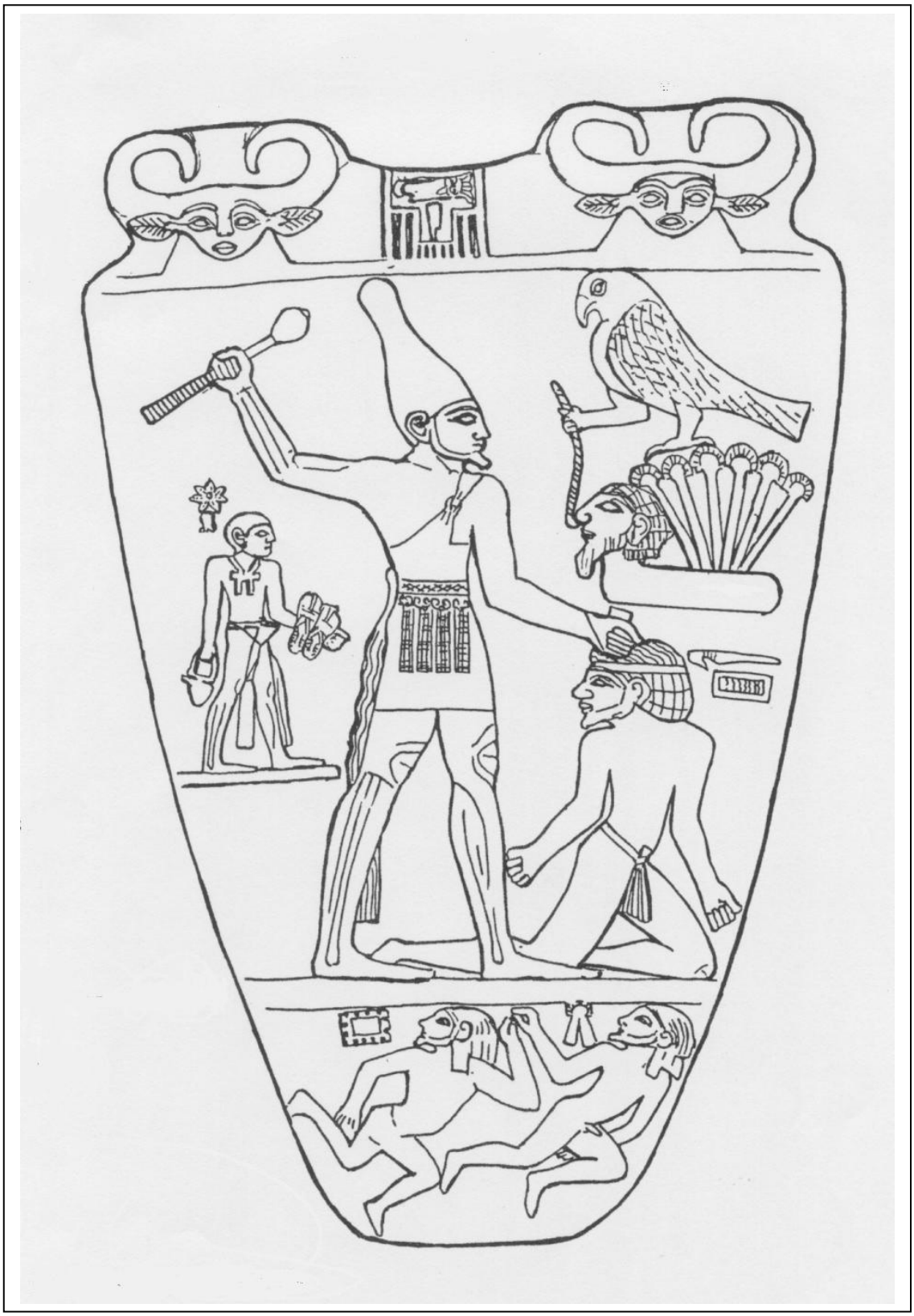

Figura 1b – Paleta de Narmer (revers).

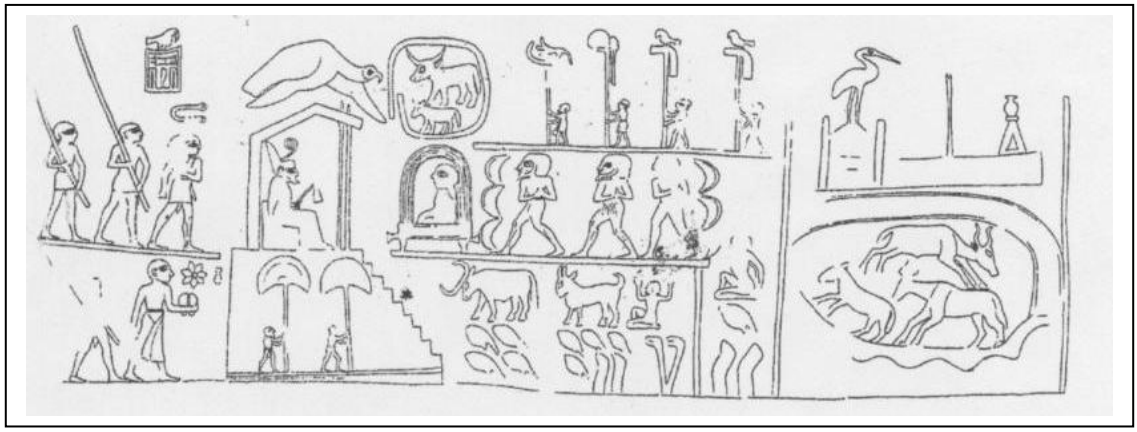

Figura 2 – Maça de Narmer

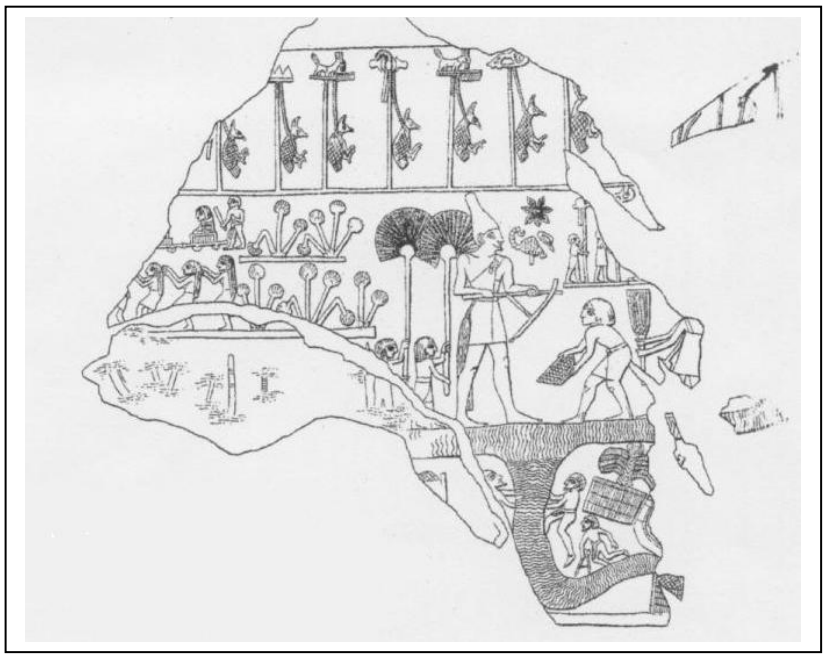

Figura 3 – Maça del rei Escorpí

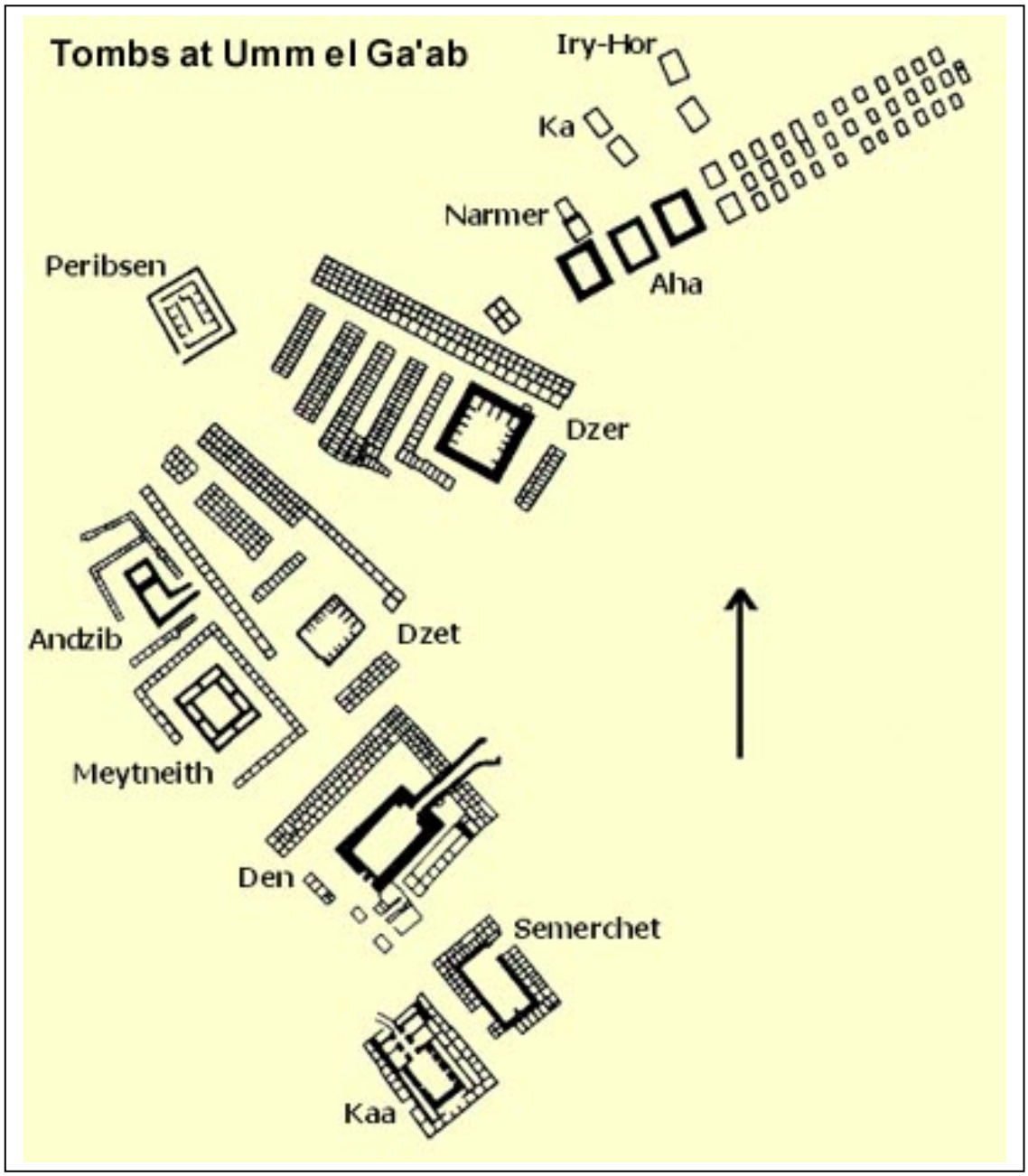

Figura 4 – Complex funerari d'Abidos.

.

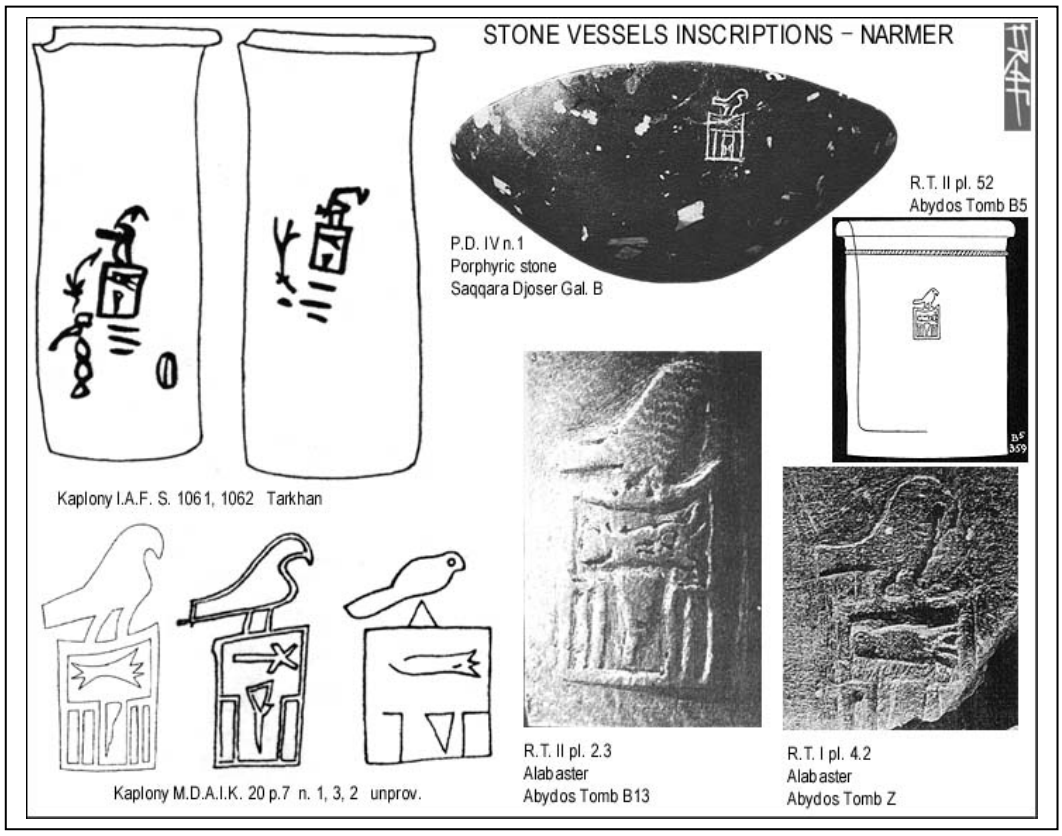

Figura 5 – Diferents mostres del serekh de Narmer.

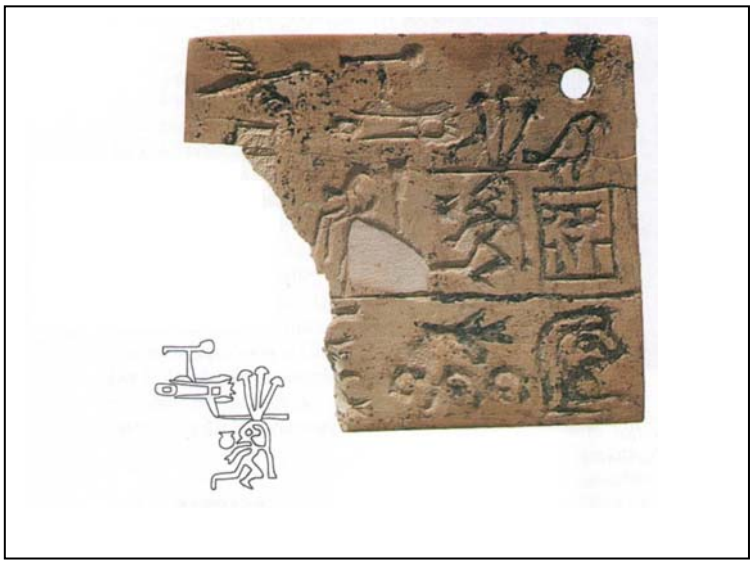

Figura 6 – Etiqueta de Narmer a Abidos.

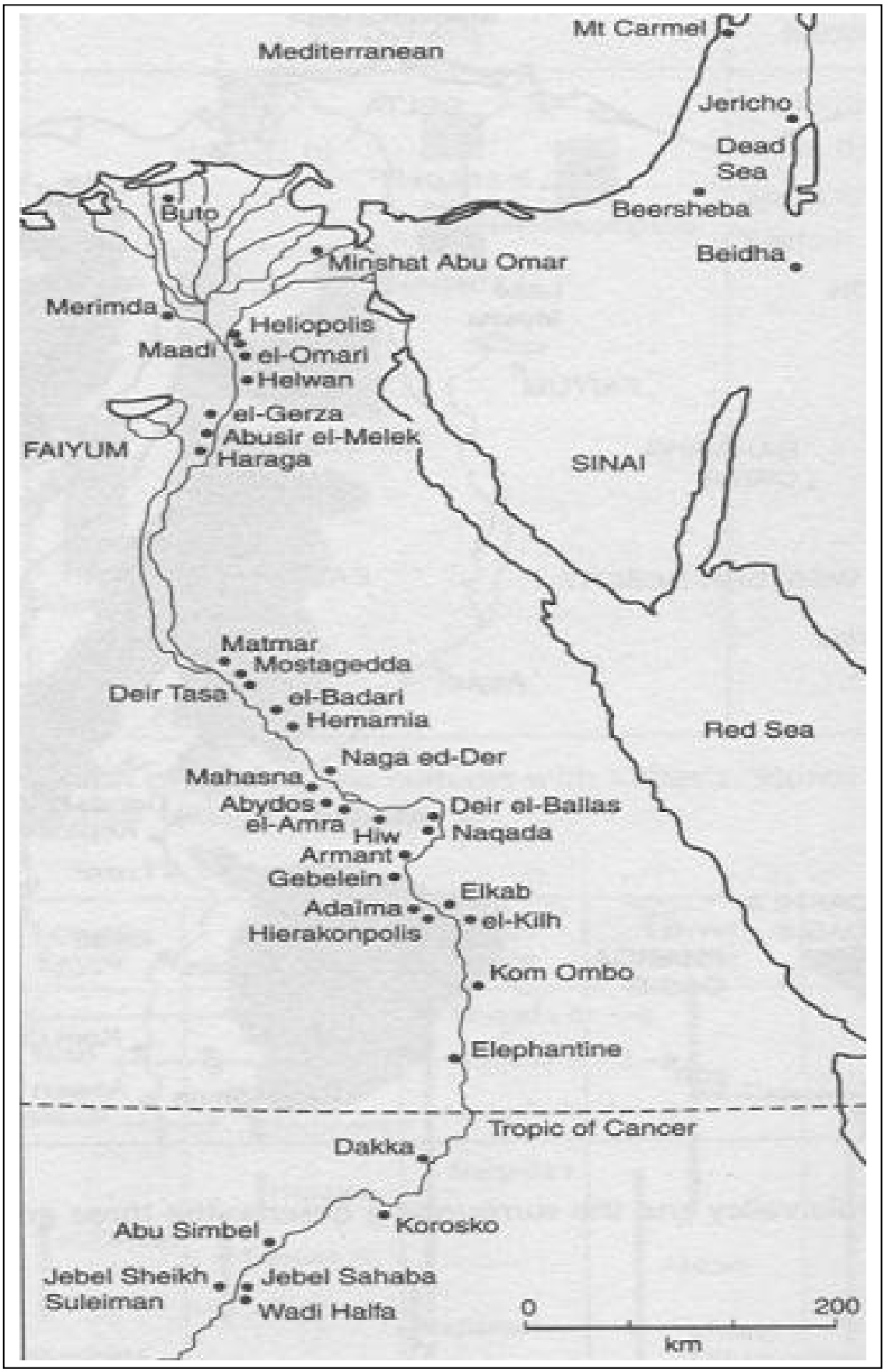

Figura 7 – Localitzacions Predinàstiques.

	ALT EGIPTE		**BAIX EGIPTE**
-5000	**BADARIÀ** (Badari) - Ceràmica vermellosa amb vores negres i sense decorar - Primer coure - Primeres paletes de cosmètics (geomètriques), esteles i tombes (cap dirigit al sud i la cara a l'est)	Pre-dinàstic inicial	**EL FAYUM** - Ceràmica utilitària sense decorar - Hàbitat neolític - Agricultura amb els sils sota terra
-4000	**NAGADA I–AMRACIÀ** -El Amrah - Ceràmica vermellosa amb decoració blanca. - Paletes zoomòrfiques. - Figuretes d'ivori i argila. - Maces discoïdals.	Pre-dinàstic intermedi	**MERIMDE** - Maces piriformes. - Ídol de Merimde (primera representació humana d'Àfrica). - Hàbitat semiensorrat. - Ceràmica sense decorar. - Tombes dintre les cases o del poble. **OMARI** - Ceràmica sense decorar. - Enterraments fora del poblat.
-3550	**NAGADA II – GUERZEÀ** - Nagada, Abidos i Hieracòmpolis. - Paletes zoomòrfiques. - Figures d'ivori. - Ceràmica groguenca amb decoració vermella. - Figures humanes i de vaixells. - Tombes rectangulars. - Maces discoïdals i piriformes. - Estatuetes de ballarines. - Tomba 100 d'Hieracòmpolis (primera pintura mural). - Tela de Guebelein (pintura sobre lli).	Pre-dinàstic mig Pre-dinàstic tardà	**MAADI** - Cases amb sòtans - Treballs de coure especialitzats. - Treballs d'altres regions (Alt Egipte, Palestina)
-3200	**NAGADA III** - Continuïtat.	Protodinàstic Arcaic Dinàstic inicial	**BUTO** **MENDES** **TELL FARKHA** **TELL ABRAHIM AWAD**

Figura 8 – Esquema del període Neolitic a Egipte.

Figura 9 – Paleta del Camp de Batalla.

PALETA DE NARMER

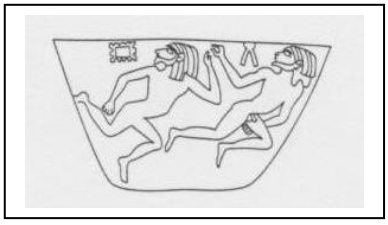

Fig. 10.1

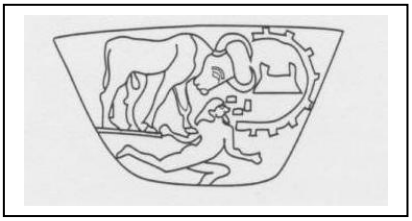

Fig. 10.2

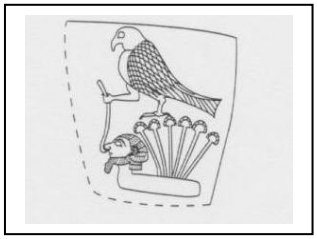

Fig. 10.3

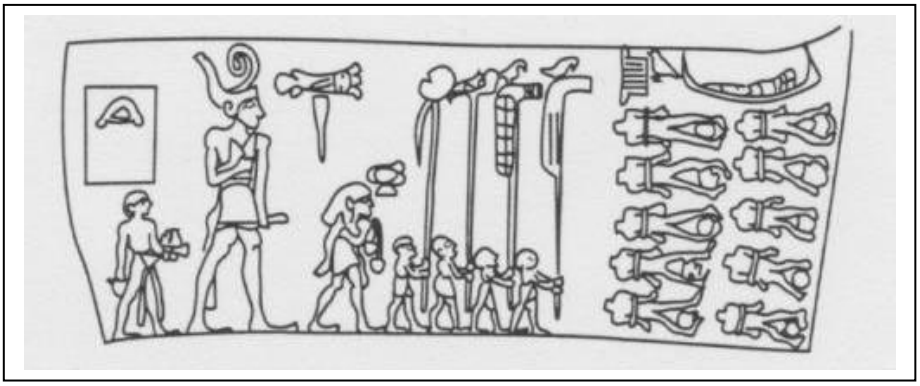

Fig. 10.4

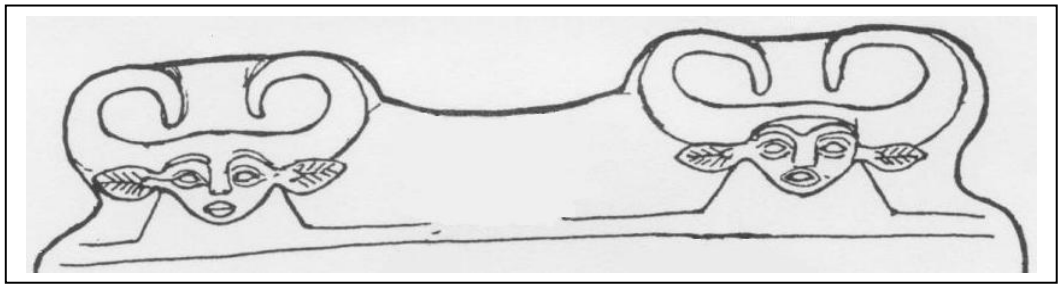

Fig. 11 – Paleta de Narmer

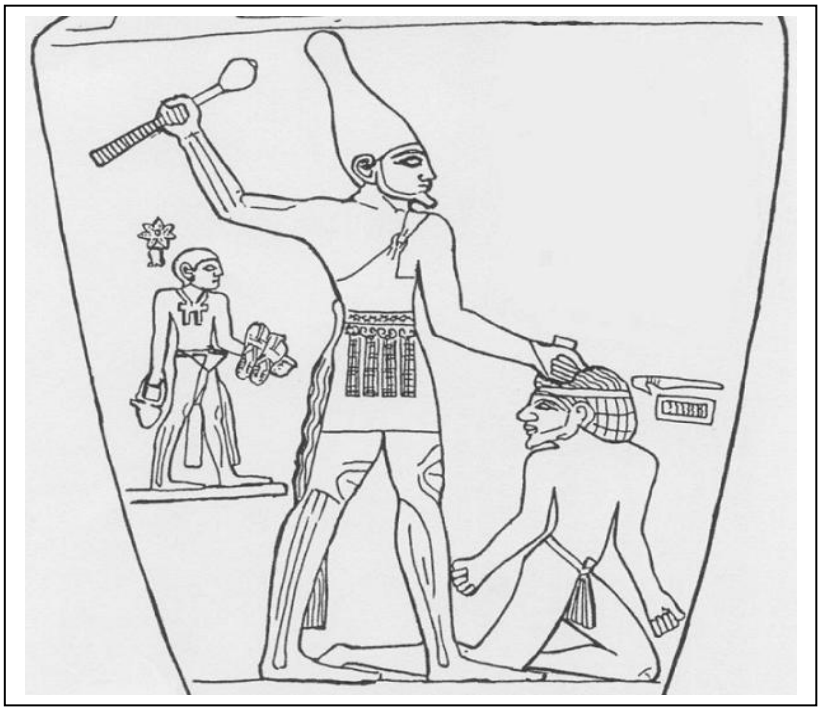

Fig. 12 – Paleta de Narmer

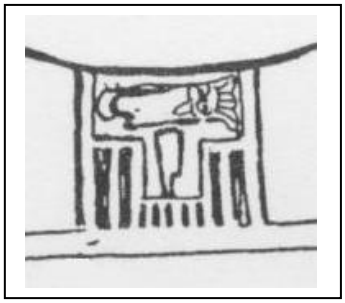

Fig. 13 – Paleta de Narmer

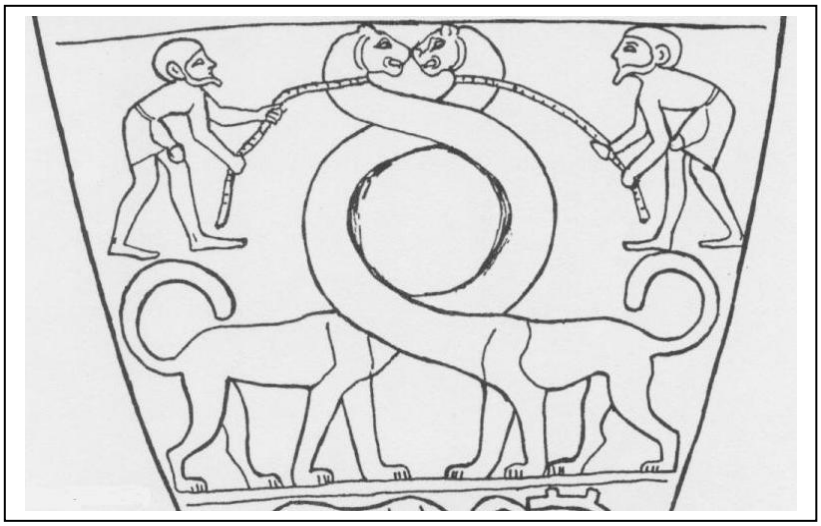

Fig. 14 – Paleta de Narmer

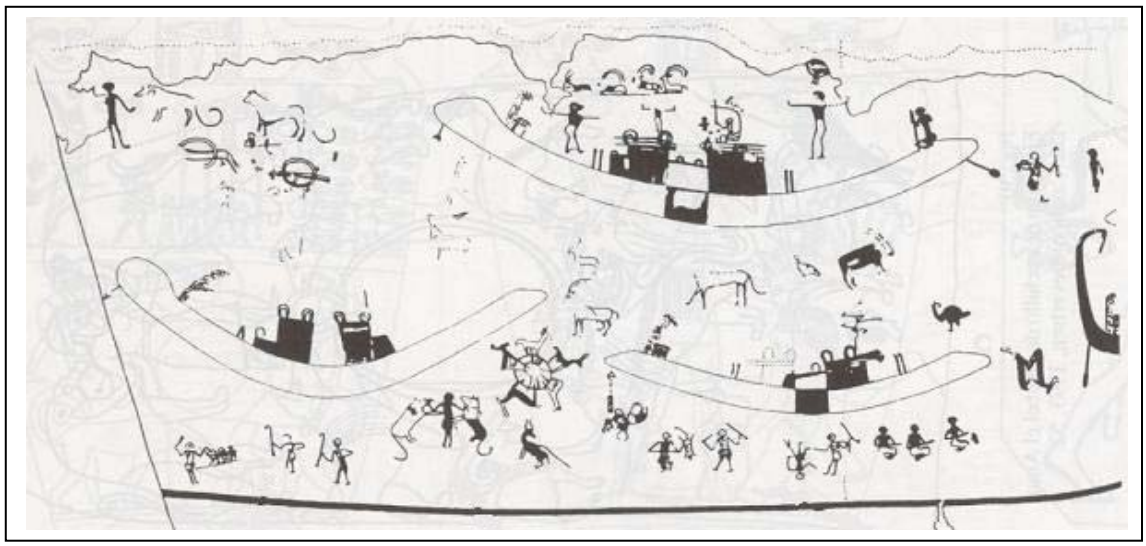

Fig. 15 – Tomba 100 de Hieracòmpolis

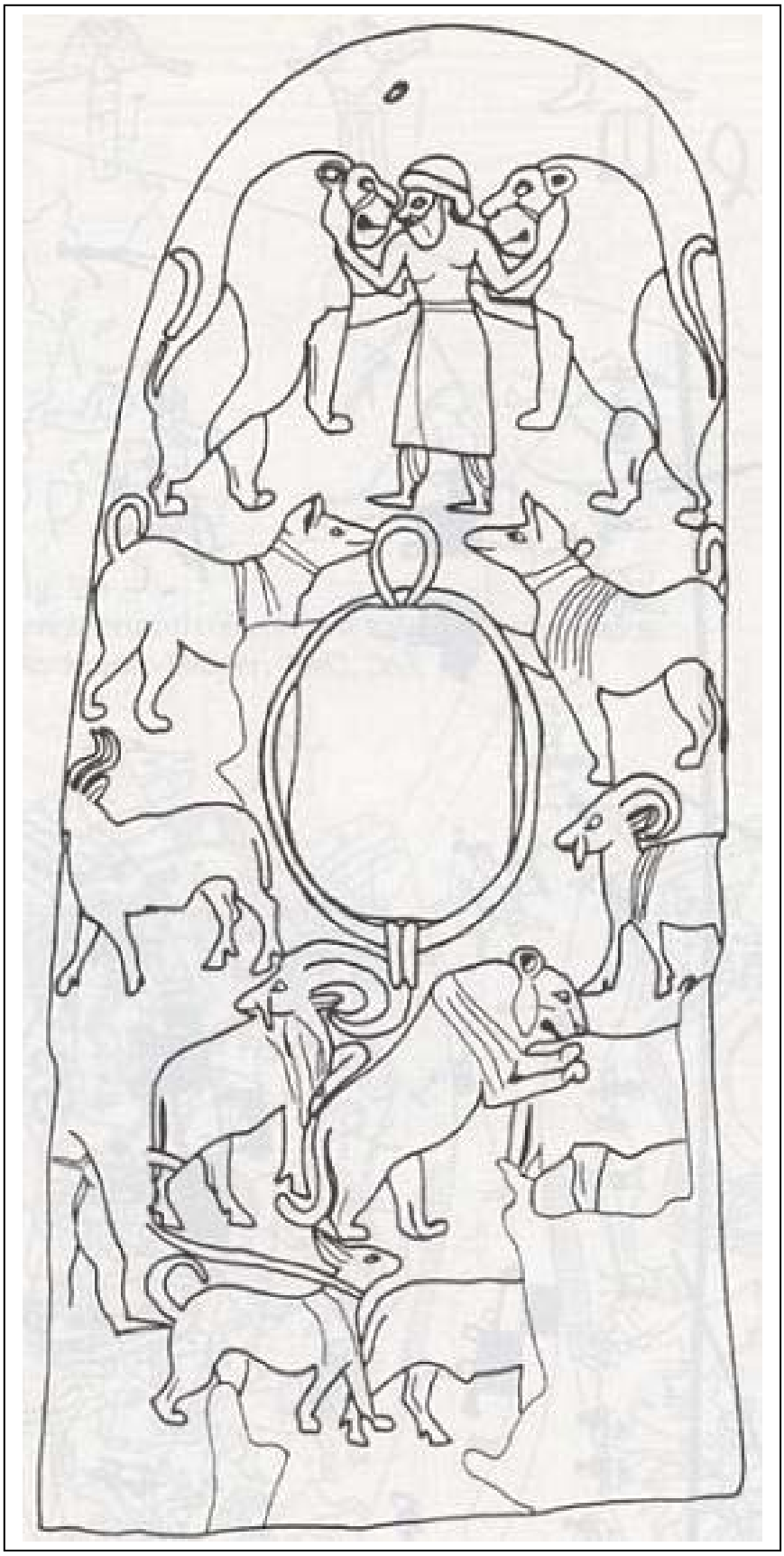

Fig. 16 – Mànec del ganivet de Gebel el-Arak

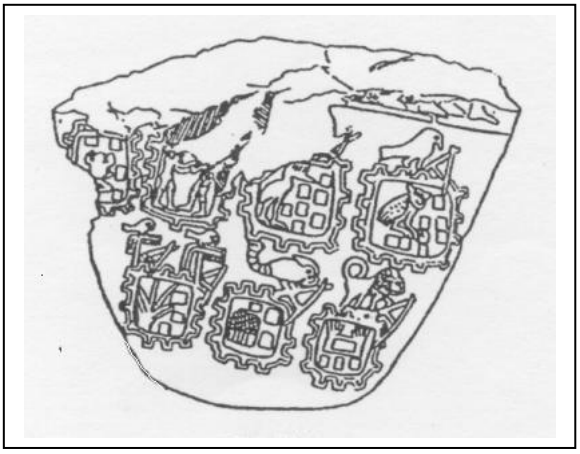

Fig. 17 – Paleta líbica o de les ciutats

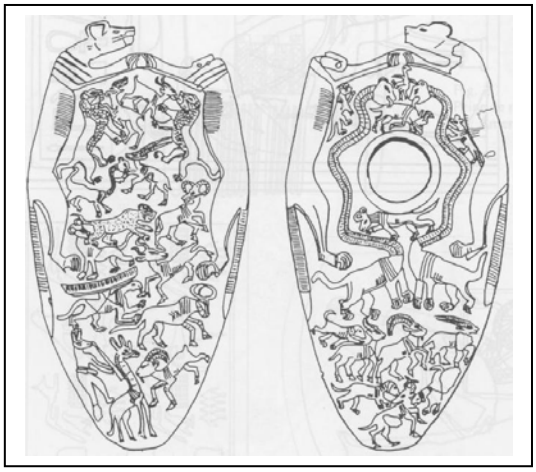

Fig. 18 – Paleta de Hieracòmpolis

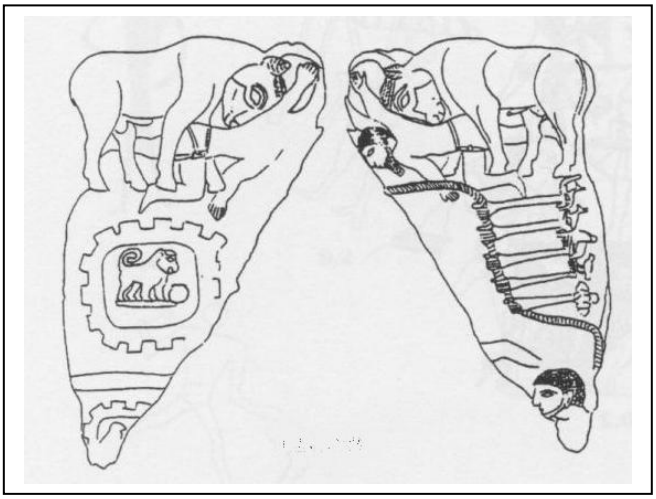

Fig. 19 – Paleta dels Toros

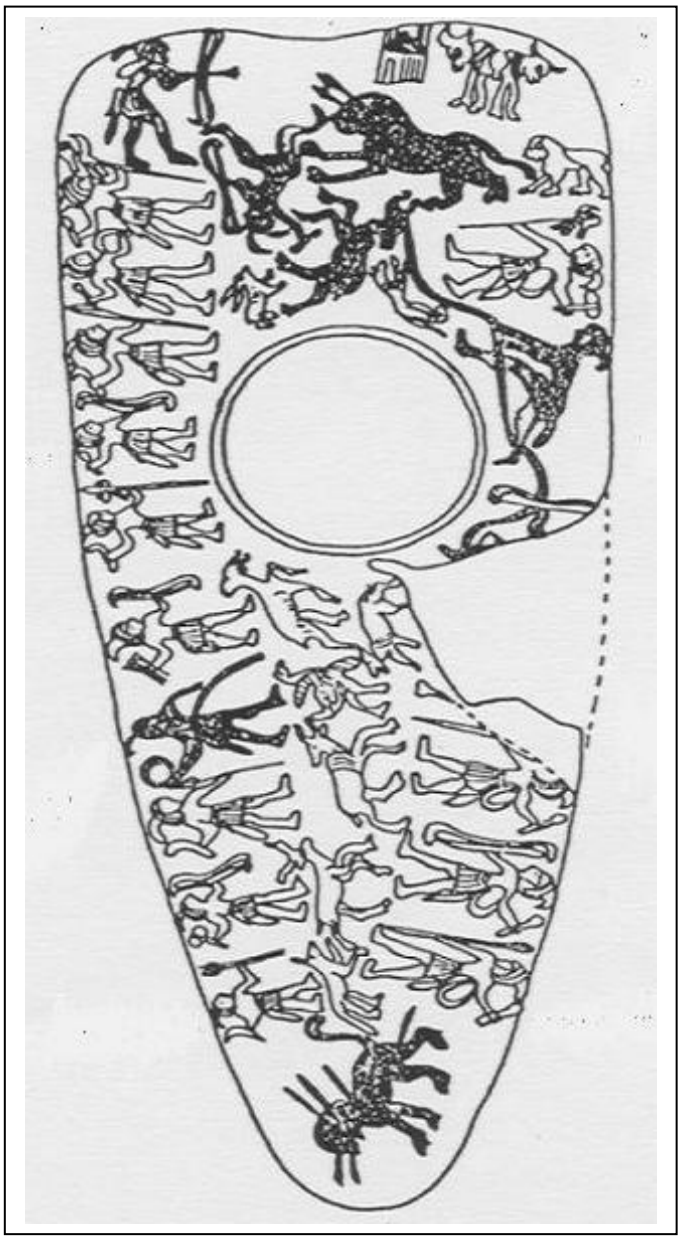

Fig. 20 – Paleta de la Caça

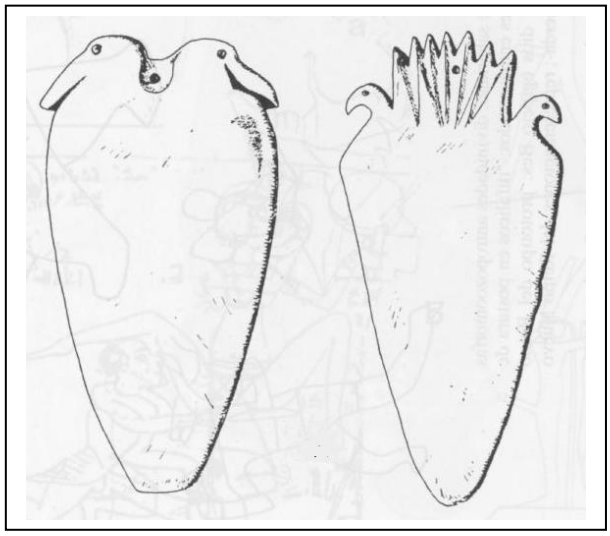

Fig. 21 – Paleta de Manchester

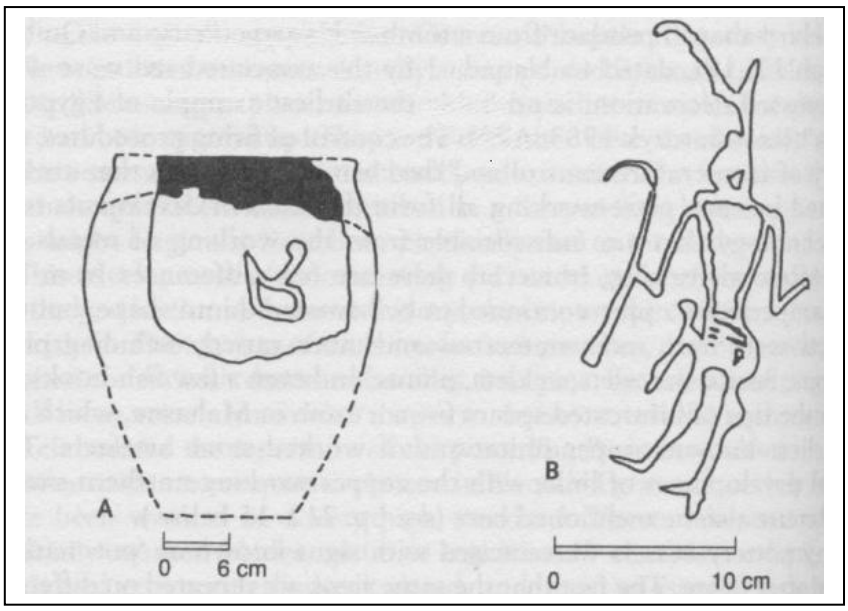

Fig. 22 – Precedents de la corona vermella faraònica en un fragment de ceràmica amratiana i en un gravat ruprestre del Wadi Gash.